

24

Ғ.САФАРОВА, М.Э.ИНОЯТОВА,
Ш.Э.НЕМЯТОВ, Ф.М.КУЧКАРОВА

ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИНИ
КОНЦЕНТРИЗМ ТАМОЙИЛИ
АСОСИДА ТАНЛАШГА ОИД
ДИДАКТИК ЁНДАШУВЛАР

ТОШКЕНТ

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество предданных
выдан _____

--	--

74

02/15

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИ

Т.Н.КОРИ НИЁЗИЙ НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН
ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ
ИНСТИТУТИ

Р.Г.САФАРОВА, М.Э.ИНОЯТОВА,
Ш.Э.НЕРЪМАТОВ, Ф.М.КУЧКАРОВА

ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИНИ КОНЦЕНТРИЗМ
ТАМОЙИЛИ АСОСИДА ТАНЛАШГА ОИД
ДИДАКТИК ЁНДАШУВЛАР

С. Сафарова

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА О'РТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ VIЛ ОУАТИ ШИРСЧИҚ
ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ
АХБОРОТ RESURS MARKAZI
4. FILIALI

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА О'РТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ VIЛ ОУАТИ ШИРСЧИҚ
ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ
АХБОРОТ RESURS MARKAZI

ТОШКЕНТ-2012

УДК: 330.1 (075)
ББК 74.202я2

Р.Г.Сафарова, М.Э.Иноватова, Ш.Э.Неъматов, Ф.М.Кучка-рова. Ўқув материалларини концентризм тамойинг асосида танлашга оид дидактик ёндашувлар. –Т.: «Fan va technology», 2012, 72 бет.

ISBN 978-9943-10-824-0

Ушбу китобда замонавий дарсликларда берилган ўқув материалларини структуралаш принциплари, ўқув материалларини структуралашда концентризм принципнинг афзаллиги, ушбу принципнинг дидактик хусусиятлари, ўқув материалларини блокларга ажратиш йўналишлари, ўқув материалларини моделлаштиришнинг афзаллиги, концентризм принципи асосида тақдим этилган ўқув материалларининг ўқувчилар билан фаоллигини ривожлантиришдаги аҳамияти хақида фикр юритилган.

Китоб дарслик муаллифлари, талқикотчилар, ўқитувчилар ва кенг педагогик жамоатчилик учун муҳим илмий манба бўлиб хизмат қилади.

Тақризчилар:

п.ф.н. – И.Зокиров;
п.ф.н. – Г.Боймуродова

ISBN 978-9943-10-824-0

© «Fan va technology» нашриёти, 2012.

МУҚАДДИМА

Концентризм принципи битта умумий марказга йиғилган таълим мазмуни, таълим назариясида ўқув предметининг муайян курсидаги ўқув материалларининг алоҳида-алоҳида блок(гурух)ларга ажратилган ҳолда берилишини ифодалайди. Қайсиқим, ушбу блоклар муайян ўқув предмети бўйича белгилаб берилган ўқув материалларининг ҳажмини ифодалайди. Шу маънода концентризм принципи асосида белгилаб берилган ўқув материалларининг мазмуни ўқувчиларга тақдим этилган ўқув материалларининг ҳажми ва миқдорини белгилаб бериш имконини яратди. Концентризм принципи шу билан характерланганики, бу принцип асосида ўқув материалларини ўзида мужассамлаштирган дарсликлар ва ўқув кўлланмаларида матнлар, машқ ва масалалар, савол-жавоблар, таълимий топшириқлар тадрижий асосда муайян изчилликда тақдим этилади. Ўқув материалларини танлашда концентризм принципига таяниш натижасида ўқув материаллари аниқлигида концентризм мужассамлаштирилган ҳолда муайян кетма-кетликда жойлаштирилади. Бу, ўз навбатида, ўқувчилардаги ўқув кўникма-дарининг яхлит тарзда ривожланиб боришига имкон беради. Концентризм принципи асосида танланган ўқув материаллари тизимида айни бир хил билим ва тушунчаларнинг турли даражада ифодалангани намоён бўлади. Бунда ўқув материаллари тизимидаги билим ва тушунчалар концентр характеридаги таълим мазмуни доирасида, таълим жараёнининг муайян босқичларида ўқувчиларнинг ёш ва тараккиёт даражалари, фикр англаш ва фикр ифодалаш билан боғлиқ эҳтиёжлари ҳамда имкониятларини ҳисобга олган ҳолда тақсимланади. Шу нуктадан назардан ёндашилган ҳолда таълим жараёнида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаши, сўз бойлигининг бир қадар жадал ривожлантирилиши кўзда тутилади. Чунки, таълим жараёнида ўқувчиларнинг сўз бойлиги ва ёзма нутқини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратиш эҳтиёжи мавжуд.

Синфлар кесимида ўқув материалларини концентризм принципида асосланган ҳолда белгилаб бериш натижасида таълим тизимида аниқ блокларни ташкил қилувчи таълимий материалларни ажратиш имконияти яратилади. Концентризм принципида тан-

данган ўқув материалларининг афзаллиги шундаки, бундай ўқув материалларининг ўқувчилар томонидан тўлиқ ўзлаштирилишига эришилади. Бунда ўқув материаллари ўқувчилар томонидан қуруқ ёлланмайди, балки аниқ ўзаро боғланган кетма-кетликда ўзлаштирилади. Ўқув материалларини концентризм принципи асосида танлашнинг ўзинга хос жиҳати шундаки, айни бир тушунча ва таърифни бир вақтнинг ўзида ҳар томонлама чуқур ўзлаштириш мумкин эмас. Мазкур тушунчанинг барча томонларини муайян концентрлар доирасида ўрганишни назарда тулган ҳолда ўқув материалларини танлаш дарсликларни таркибий жиҳатдан тақомиллаштириш ва таълим жараёни самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Ўқув материалларини муайян концентрлар доирасида тақдим этишнинг бошланғич босқичларида ўқувчиларнинг хиссий қабул қилиши ҳамда идрок кучи, уларнинг таълим жараёнида тўплаган нутқий малакалари тизимли тарзда ривожланади.

Ўқув материалларининг тадрижий асосда, изчил тақдим этилиши концентризм принципининг ўзинга хос хусусияти бўлиб, бу ўқувчилардаги билим, кўникма ва малакаларнинг ривожланишига асос бўлади. Шунга қўра, дарслик ва ўқув қўлланмаларда берилган ўқув материалларини концентризм принципи асосида танлашнинг дидактик асослари, концентр характердаги дарсликлар структураси каби муаммолар ўз ечимини кўтмоқда.

Педагогика фанида таълим мазмуни, ўқув материалларини танлаш принциплари, уларни структуралаштириш, жумладан, концентризм принципи асосида таълим мазмунини белгилаш каби бир қадар ўрганилган муаммолардандир.

Сўнгги йилларда педагогика фанига ўқувчилар билиш фаолиятини фаоллаштириш максалида ўқув материалларини концентризм тамойиллари асосида танлаш ғояси татбиқ этилмоқда. Бундай ёндашув ўқув жараёнини психологик, дидактик ва методик жиҳатдан ривожлантириш имконини беради.

Ислохотлар жараёнида дарсликларда берилган ўқув материалларининг таркиби, мазмуни ва уларни структуралаш тамойили ҳам янгидан белгилаб берилиши лозим. Мактаб таълимини инсонпарварлаштириш муносабати билан ўқувчиларга тақдим этиладиган ўқув материаллари ва уларни ўзлаштиришга сарфланган вақтни қисқартириш назарда тутилган. Бирок ўқув материаллари ҳажминини қисқартириш ўқув предмети ёки ўқув курси мазмунини илмий жиҳатдан саёзлаштиришга олиб келмаслиги керак. Бунинг учун

ўқув материалларини концентризм тамойили асосида структуралаш максалга мувофиқдир.

Шу нуктадан назардан ёндашилганда, таълим мазмунини модернизациялаш жараёнида муайян ўқув предмети бўйича ўқув материалларини танлаш ва уларни концентризм тамойили асосида структуралаш муҳим дидактик аҳамиятга эга. Бу ўқув материалларини танлашга асос бўлган дидактик тамойилларга аниқ мантқиқ таъриф беришни тақозо қилади. Чунки таълим жараёнига технологик ёндашувни татбиқ қилишда ўқув материалларини аниқ тамойилларга таянган ҳолда танлаш ва структуралаштириш муҳим ўрин эгаллайди.

Ўқув материалларини лойихалаштириш учун куйидаги усуллардан фойдаланиш эътироф этилган: предметли, моделли ва белгили шакллар, мавзуларнинг структурали блок-чизмаси, таянч концептлар ва бошқалар. Бундай ҳолларда предметли моделлаштириш, график моделлаштириш, белгили моделлаштириш, структурали блок-чизма кабилардан фойдаланилган. Шунини таъкидлаш лозимки, дарслик мавзуларини ихчамлаштириш ва муайян блокларга жойлаштириш орқали мустаҳкам ўзлаштириш ўқув материалларининг бир вақтнинг ўзида тўрт шаклда: график, сонли, рамзий ва отзаки усул асосида тақдим этилишига имкон яратади.

Бунда таълим жараёнида ўқитилган ҳар бир ўқув предмети бўйича тушунчалар дутғининг зарурлигини ҳам таъкидлаш лозим. У дарслик ва ўқув қўлланмаларни асослаш, уларни яратилишининг янги имкониятларини аниқлаш, таълим натижаларини назорат этиш имконини беради. Шунингдек, у таълим мазмунини интеграциялашнинг янада юқори даражаларини таъминлаш ва технологик жиҳатдан ривожлантиришга шароит яратади. Ўқув ахборотларини тизимлаштириш ва модуллаштириш муаммосини куйидаги йўналишларда тадқиқ этиш долзарб бўлашмоқда:

1) алоҳида ўқув фанлари, умуман таълим мазмунида ахборотларни тизимлаштириш ва муайян концентрларга жамланшининг ўзаро уйғун тизимини яратиш;

2) тақдим этилган ўқув ахборотлари блокиннинг нисбийлиги, бу аввало, янги билимларнинг юзага келиши ва ривожланиши билан боғлиқ бўлиб, уларни ўзлаштиришга бўлган талаблар асосида ўқув ахборотлари мазмунининг қайта танланганини ифодагайди. Ўқув материалларини бундай лойихалаш, ўқитувчиларда билимларни баён этишнинг янги шаклларига ўтишга қарши фаолиятти

билан боғлиқ бўлган муайян ижтимоий суғлиқни баргараф этишни талаб қилади.

Шунинг учун билимларни блоklarга ажратиш ва яхлит тизимга солишда ўқув материалларини тизимлаштириш ва тахлил қилишнинг асосий тамойилларига мувофиқ лойиҳалаштириш зарур. Ушбу тамойилни ўқув топшириқларини танлаш ва ўқувчилар томонидан ўқув материалларини ўзлаштирилишида ҳам ҳисобга олиш лозим. Чунки назарий материалларнинг мантикий асосларини ўрганиш жараёнида ўқувчилар унинг шаклланиш маромини қўзатиш ва чуқур ўзлаштириш имконига эга бўлади.

Ўқув курсини мантикий блоklarга ажратиш ҳақиқатан аниқ ва яхши танланган ўқув топшириқларини изчил ўзлаштириш имконини беради. Уларни ўзаро таркибий қисмларга ажратиш натижа-сида эса ички алоқдорликларнинг чуқурлиги ва ҳар томонлама асосланганлиги, ўзаро уйғунлигини кўриш мумкин. Шу сабабли психологик принциплар асосида ўқув материалларини илмий асосланган ҳолда концентрларга ажратиш ва лойиҳалаш дидакти-канинг ўта долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

Ўқув материалларини концентризм тамойили асосида танлаш натижа-сида қуйидаги дидактик афзалликлар вужудга келади.

1. Таълим жараёни субъектларида билимларни ўзлаштириш-та нисбатан дискрет, яъни узлуксиз ёндашув қарор топади.

Мазкур жараёнда ўқитувчи ҳар бир дарсда ўқув материалларини ўқувчилар билан ҳамкорликда тахлил қилади. Ўқув мате-риаллари таркибидан асосий ҳамда иккинчи даражали тушунчалар, билим, маълумотлар ажратилади. Асосий элементлар меъёрида амал қилиб турган билимлар тизими мазмунидан иборат бўлса, иккинчи даражали элементлар меъёрида ишлаб турган билимлар тизими мазмунини ягона мантикий яхлит дидактик бирлик, яъни концентрга мужассамлаштирилади. Концентр таркибидати билимларнинг алоҳида қисмлари муайян бир дарсда янги мазмун сифатида ўрганилади ва бу жараёнда мазкур билимлар алоҳида аҳамият касб этиб, асосий билимларга айланади. Навбатдати дарслардан эса, иккинчи даражали дидактик бирлик сифатида ўрганиладиган янги элемент олинтилларини кейингилар билан боғловчилик вазифасини ўтайди.

Билимларни қисмларга ажратишда қуйидагиларга таяниш максалга мувофиқдир:

а) билимларнинг дастлабки қисмлари;

б) билимларнинг асосий тушунчалар таркибига кирадиган қисмлари. Дарс жараёнида уларни ўзлаштириш ниҳоятда зарур, акс ҳолда, кейинги ўқув материалларини ўзлаштириш имконсиздир;

в) билимларнинг муайян қисмлари ўқувчиларнинг дунёқа-рашларини шакллантириш имкониятига эга.

Билимларнинг етакчи, асосий қисмлари ажратилгач, ҳар бир навбатдати дарсда ўқув материалларини онгли ва мустақкам ўзлаш-тириш максалда ўқитишнинг нисбатан мустақил тизимини ташкил этиш мумкин.

2. Таълим жараёни субъектларига тақдим этиладиган билим-ларни ўзлаштиришга нисбатан функционал-тизимли ёндашув ҳам дидактик бирликларни яхлитлаш ва ягона концентрларга жамлашда муҳим аҳамиятга эга.

Ушбу ёндашув танланган билимлар ва ўқув материалларини тахлил этиш, унинг ҳар бир қисмига хос бўлган вазифаларни аниқ-лаш, алоҳида аҳамиятга эга бўлган билимларни тизимлаштирган ҳолда муайян концентрга жамлаш, билимларни тизимли ўзлаш-тириш конуңлари ҳамда ўқувчиларга билим беришда интеллектуал кўникмаларни шакллантиришнинг умумий воситаларидан фойдала-нишга асосланади.

Ўқувчилар ўқув материалларини муайян изчилликда ўрганиш жараёнида улардан билимларни ажратиб, уларнинг вазифаларини изоҳлашга ўрганишлари лозим. Шу тарика, ўқув курси ёки муайян бўлим бўйича билимлар ва уларнинг қисмларини қиссий тахлил қилиш кўникмасини эгаллашлари зарур. Бунинг натижа-сида умумий вазифалар билимлар таркибидати умумийликни тақозо этиши ва бундай қисмлар ҳосилда билимларни эгаллаш имкония-тини беришини англаб етдиладир. Шунинг учун ҳам муайян кон-центрларни ҳосил қилишда билимларнинг бажаредиган вазифаси муҳим омил ҳисобланади.

3. Ўқувчиларга тақдим этиладиган билимларни муайян кон-центрларга жамлашда тизимли-структурали ёндашув ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Бундай ёндашувда танлаб олинган билимларнинг ўзаро мувофиқлиги ўта муҳим ҳисобланиб, ўз ичига ўзаро алоқадор тушунчалар ва маълумотларни камраб олади. Бунда билимларнинг таркиби ўқувчиларга тайёр ҳолда тақдим этилмайди, балки уларнинг ҳусусиятини изчил тарзда ифодаловчи динамик тизим сифатида тақдим этилади. Ўқув материалларини тахлил этиш ва унинг

таркиби ҳақида тасаввур ҳосил қилиш уларни тезкор тушуниш ва самарали қўллашга имкон беради. Шу тарихка ўқувчиларга тақдим этилган билгимларни самарали ўзлаштиришлари учун зарур бўлган изчил тизим вужудга келади. Ўқувчилар томонидан ўрганилаётган ўқув материалининг таркиби пухта ўзлаштирилади, билгимларнинг мустаҳкамлиги ва англаб олинганлик даражаси таъминланади.

4. Ўқувчиларга тақдим этилган билгимларни муайян концентрларга жамлашда тизимли-манتيкий ёндашувга таяниш ниҳоятда зарур.

Ўқув материалини мазкур ёндашувга таянган ҳолда концентрларга жамлашда қоллаштириш ва қисқартириш методидан фойдаланилади. Бу эса, ўқувчиларнинг образли тафаккурларида таянган ҳолда сўзлардан кўра белгиларни осонроқ хотирада сақлаб қолишлари, ўз навбатида белгилар ва уларни ифодаловчи сўзлар, фикрлар ва матн мазмунини тез эслашларида таянган ҳолда амалга оширилади. Тизимли-манتيкий ёндашув ижодкор ўқитувчиларнинг "таянч консептлар" ва "таянч сигналлар" методларида ҳам ўз ифодасини топади.

Таълим мазмунини концентризъм тамойили асосида танлашда тизимли-манتيкий ёндашувнинг юкорида кўрсатиб ўтилган жиҳатларини таҳлил қилиш натижасида қуйидагиларга эришилади:

1. Ушбу тамойилларга таянган ҳолда ўқув материалларини концентрларга бирлаштириш натижасида ўқув жараёнини ўқувчи шахсига йўналтириш учун қулай дидактик вазият вужудга келади; бунинг учун тизимли-манتيкий ёндашувга асосланган ҳолда, ўқув материалларини блокларга бирлаштириш ва уни ўқув жараёнига таъбиқ этишнинг илмий-методик асосларини ишлаб чиқиш тақозо қилинмоқда.

2. Тизимли-манتيкий ёндашув асосида ўқув материалларини концентрларга жамлаш натижасида қуйидагилар аниқланди: а) катта ҳажмдаги ўқув материалларини ўқувчилар тўлиқ ўзлаштира олмайдилар, бунинг натижасида улар ўқув-билув жараёнида жиддий муаммоларга дуч келадилар; б) билгимларнинг таркибинини ўзлаштиришга нисбатан ўқувчиларнинг қизиқишлари ва интилишлари сусаяди.

3. Тизимли-манتيкий ёндашув асосида ўқув материалларини концентрларга жамлаш ўқувчилар билгимини тизимлаштиришга қўмақлашади. Шу билан бир каторда, ўқув материалларини

концентрларга жамлашда дискрет ва тизимли-структурали ёндашувларга бир йўла таяниш мақсадга мувофиқдир.

Ўқув материалларини концентризъм тамойили асосида танлаш ва лойиҳалашда тизимли-манتيкий ёндашувга таяниш уларни мақсадга мувофиқ тарзда тартибга солиш ва таркиблантириш ҳамда муайян концентрларга жамлаш имконини беради. Ўқув материалларини тизимлаштириш ва структуралаштириш уларни муайян концентрларга жамлаш ҳамда изчил, кўргазмали тарзда ўқувчиларга тақдим этиш учун қулайлик туғдиради. Бунинг учун ўқув материаллари мазмунни устида ишлаш уни муайян блокларга бирлаштириш асосида ўқувчиларга тақдим этиш натижасида ўқув жараёнида кафолатланган натижага эришиш мумкин. Ўқув материалларини блокларга ажратиб ўзига хос дидактик мақсадларга эга. Улар ўқув материалини қулайроқ тақдим этишга қўмақлашадиган иллюстрациялардан тортиб кўшимча машқлар, топшириқларни бажариш имконини берувчи ўқув топширинги мақсадлигача тааллуқли бўлади.

Ўқитувчи ўқув жараёнини бошқариши давомида ўқувчиларнинг концентризъм тамойили асосида ўқув материалларини имкон қадар тўлиқ ўзлаштиришлари ва таълим натижасининг кафолатланишига эришиши зарур. Ўқув жараёни натижасини кафолатлашда ўқувчи, ўқитувчи ҳамда ўқув материаллари орасидаги мулоқот муҳим дидактик аҳамиятга эга.

Ўқувчилар ўқув материалларини кафолатланган натижа даражасида ўзлаштиришларини таъминлаш, бир томондан уларнинг мақсадга мувофиқ тарзда танланганлиги, иккинчи томондан, ўзлаштириш жараёнига ўқитувчи ва ўқувчиларнинг фаол иштирокчини тақозо қилади.

Ўқув жараёни натижасини назорат қилиш ва баҳолаш ўқувчиларга тақдим этилган ўқув материаллари ва уларнинг ўзлаштирилганлик даражасига асосланган ҳолда белгиланади. Назорат ўқувчиларнинг ўқув материалларини ўзлаштиришлари ва ўқитувчининг мазкур жараёни бошқариши ўртасидаги икки томонлама алоқата асосланади. Бунинг натижасида ўқувчиларнинг ўқув материалларини ўзлаштириш даражалари, мазкур материалнинг ютуқ ҳамда камчиликлари аниқланади, уларни баргараф этиш йўллари кўрсатилади. Тақдим этилган ўқув материаллари, матнлар, машқлар ҳажм жиҳатдан қичқ бўлиб, назоратнинг қўлланганлиги таъминланса, ўқувчи кафолатланган натижага

яқинлашади. Ўқув жараёни самарадорлигини таъминлаш учун ўқув материалларини тўғри танлаш ва лойиҳалаш муҳим аҳамиятга эга. Чунки ўқув жараёнини ҳаракатлантирувчи асосий восита ўқув материалларидир. Ўқув материаллари ўқувчиларга муайян тизимга солинган блоклар тарзида тақдим этилиши керак. Ўқув материаллари таркибида турли даражадаги илмий ахборотлар, билимлар, тушунчалар изчил тизимга солинган тарзда баён этилади. Ўқув материаллари ўқувчиларга дарсликлар, ўқув кўланмалари, кўшимча ўқув адабиётлари, аудио ҳамда видео визуал воситалар таркибида тақдим этилади. Ўқув материалларида таълим максаллари ва ўқувчани мазмуни мужассамлашган бўлади. Шунга кўра, ўқув материалнинг мазмуни ўзида ўқув мавзумотлари ва билимларни мужассамлаштиради. Ўқув материалли ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари, қизиқишлари ва илмий дунёқарашларига мос тарзда муайян изчилликда тақдим этилиши лозим.

Ўқувчиларга ўқув материаллари турли шаклларда тақдим этилади. Жумладан, мустақил ишлар, дидактик топшириқлар, ўқув саволлари, кўргазмалли воситалар таркибида, ахборотли, илмий-оммабоп матнлар, машқ ва масалалар каби. Барча ўқув материаллари мазмунида билимлар, халқнинг ижодий тажрибаси, илмий-маънавий кадриятлар, шахслараро маданний муносабатлар, миллий ғоя ва дунёқарашнинг ифодаланishi, улар ягона блокларни ташкил этишига эришиш лозим.

1 бўлим. ЗАМОНАВИЙ ДАРСЛИКЛАРДА ТАҚДИМ ЭТИЛАДИГАН ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИНИ КОНЦЕНТРИЗМ ТАМОЙИЛИ АСОСИДА СТРУКТУРАЛАШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Ўқув материалларини структуралашнинг дидактик имкониятлари

Умумий ўрта таълим мактабларининг барча ўқитувчилари бир вақтнинг ўзида учта муҳим вазифани амалга оширадилар:

1. Кўп микдордаги билимларни ўқувчилар томонидан самарали ўзлаштирилишини таъминлаш.
2. Ўқувчиларда яхлит тизимли тафаккур асосларини шакллантириш.
3. Ўқувчиларнинг ақлий ривожланишлари учун қулай шароит яратиш кабилар.

Изланишлар шунини кўрсатадики, ҳар қандай фаолият чуқур фикрлаш, ахборотларни фаол ўзлаштириш, ҳар қандай мураккаб операцияларни сифатли бажариш ўқувчилардан ўз диққат-эътиборларини бир нуқтага жамлашларини талаб қилади.

Ўқув фаолиятининг самарадорлик даражаси ўқитувчининг ўз ўқувчилари эътиборини жалб қилиш кўникмасида намоён бўлади. Ўқитувчи уларни ўз диққатларини режалаштириш ва структуралаштиришга ўргатиши лозим. Бунинг учун эса, биринчи навбатда, ўқув материалларини максалга мувофиқ тарзда структуралаштириш талаб этилади.

Мазкур структуралаштиришнинг моҳияти шундаки, ўқувчиларни ахборотларни илрок этиб, иш жараёнини лойиҳалаштирира оладилар. Ахборотлар ўзгариши баробарида ўқув материаллари ҳам ўзгаради. Ўқув материалларида муайян соҳага оид билимларни ажратиб талаб этилади. Улар:

1. Ўқувчилар диққатини жамлайдиган ўқув материаллари - бундай ўқув материаллари ёрдамида ўқувчиларнинг онги ривожланиши ва диққати марказлашади. Бундай ўқув материалларида ягона далил, ҳодиса, объект ўз ифодасини топиши лозим. Улар ўқувчилар томонидан давлллар ва ҳодисалар жамланмаси сифатида

идрок этилади. Бундай ҳодисалар диққатни таркиблаштириш мето-
ди орқали структуралаштирилади.

2. Диққат-эътиборни яқинлаштириш, уйғунлаштириш ҳам
муҳим аҳамиятга эга. Бунда барча объектлар ёки далиллар гуруҳи
ўқувчи онгини назорат қилишга кўмаклашади.

3. Далилларни диққат-эътибордан узоклаштириш бу онг ости
ҳодисасига мувофиқ келади. Унда ўқувчилар томонидан ўзлашти-
рилган барча ахборотлар сақланади.

Концентрация принципи асосида ўқув материалларини струк-
туралаштириш шу билан ҳам аҳамиятлики, бунда барча ахборот-
ларни бир йўла муайян ўқув материалда жамлаш имконияти
вужудга келади.

Мазкур ўқув материаллари хар бир ўқувчи учун қулай бўлиб,
уларга боғичма-боғич тақдим этилиши керак. Ўқув материал-
ларини танлаш ва структуралаштириш куйидаги ёндашув асосида
амалга оширилиши керак:

1. Биринчи навбатда барча ахборотларни бир жойга жамлаб,
ўқув материалли сифатида қайд этиш лозим.

2. Мазкур ўқув топшириқларининг кўламинини кенгайтириш
учун уларга дастлабки тартибни сингдириш талаб этилади. Бунда
дастлаб таянч ахборотлар устида ишлаш, топшириқларни типларга
ажратиш тақозо қилинади. Диққатни бир нуктага жамлаш орқали
ўқувчилар таянч ҳолатларни идрок этадилар. Шу орқали асосий
ҳолатлар иккинчи даражали ҳолатлардан фарқли тарзда ўқувчилар-
нинг ривожланишлари учун алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур
жараёнда ўқувчилар муайян ўқув топшириқларини ечар эканлар ўз
диққатларини таркиблаштириладилар, уни онгли тарзда режалашти-
радилар, шу асосда ўз фаолиятларини бошқарадилар.

Ўқув ахборотларини структуралаштириш асосий шарт ахо-
ротларни моддийлаштиришдир. Ахборотларни излашда иккита
ўзаро қарама-қарши ҳолатни ҳисобга олиш лозим:

1. Бир томондан қараганда барча ахборотлар бир нуктага жамла-
ниши керак.

2. Иккинчи томондан таҳлил жараёнида ахборотларни тингизлаш-
тирмаслик талаб этилади. Акс ҳолда ўқувчилар уни ўзлаштиришга
қийналадилар. Шунинг учун ҳам топшириқлар микдорини камай-
тириш талаб этилади.

Мазкур эндиётларни бартараф этиш учун ўқув материалли
тарзида тақдим этиладиган барча ахборотларни таркиблаштириш

лозим. Структуралаштирилган ўқув материаллари ёрдамида ўқув-
чилар ўз диққатларини бир нуктага зудлик билан жамлайдилар ва
улар устида ишлаш усулларини эгаллайдилар.

Амалий ишлар жараёнида ўқувчилар ўз диққатларини бошқа-
ришга куйидаги усуллар ёрдамида эришадилар:

Биринчи усул – диққатни жамлаш, уни тақсимлаш имконини
берадиган таянч ҳолатлар биринчи даражали аҳамиятга эга. Бу усул
ўқувчиларга ўқув материаллини ўзлаштириш ва эсда сақлашга
кўмаклашади. Масалан, Она тили дарсларида айни бир вақтнинг
ўзида ички ҳамда ташқи таянч материаллардан фойдаланиш
мумкин:

-вербал характердаги ўқув материаллари; улар: режалар,
тезислар, мантқиқий-таркибли чизмалар, таянч сўзлар ёки фикрий
ишоралар;

-чизмалар шаклидаги ифодалар; улар: ўқув материаллини куриш
режаси, чизмалар, диаграммалар, жадаллар, рақамлар, хронологик
жадаллар;

-иллюстрация шаклидаги таянч ифодалар; улар: расмлар,
портретлар, изоҳли расмлар туркуми, плакатлар кабилар.

Ўқувчиларнинг диққатини марказлаштиришга мос келадиган
таянч ўқув материалларининг катъий тартиби уни бошқариш
механизмларини мувофиқлаштирилади. Бунда таянч ҳолатлар струк-
туралаштириш методидан фойдаланишда ёрдамчи манба сифатида
хизмат қилади.

Иккинчи усул – ўқув материалларини структуралаштириш.
Ўқув материаллари мазмунини лойихалаш уни шундай тартибга
солиш жараёники, бундай шароитда таълим мазмунининг барча
қисмларини аниқ изчилликда жойлаштириш имконияти вужудга
келади. Мазкур материаллар тизимлилик принципи асосида
жойлаштирилади. Унинг ёрдамида ўқув материаллининг таркибий
қисми: далиллар, ҳодисалар муайян даражада тартиблаштирилади.
Бундай жадаллар, расмлар, чизмалар улар орасидаги муносабат ва
аллоқдорлиқни ифодалайди.

У биринчи усул билан уйғунлаштирилганда самарали бўлади.
Чунки таянч нуктани топиш учун кўшимча ва иккинчи даражали
ўқув ахборотларининг қулай структураси вужудга келади. Таянч
манба кўмагида фикрлаш асосида сўзлар, иборалар ва таълирларни
тушуниш осон бўлади.

Мазкур вазифани ечиш учун ўқув материалларини визуаллаштириш технологиясидан фойдаланиш лозим. Ўқув материалларини ўқувчиларга тақдим этишдан олдин уни махус тайёрлаш лозим. Бунда ўқувчиларнинг ундаги асосий жиҳатларни кўра олишларига шaroит яратиш талаб этилади. Визуаллаштириш ўқув материалини дастлабки ҳолатда образлаштириш имконини беради.

Билгиларни тақдим этишнинг барча типлари, моделлари ихчам тарзда берилиб, ўқувчиларнинг уни образли тарзда идрок этишларига кўмаклашади. Матнни ўрганиш, ўзлаштириш, у устида ўйлаш мазкур материални идрок этиш ва онгда гавдалантириш демакдир. Зарур ҳолларда ўқувчи матнни тиклаши, бошқа шаклга ўтириши мумкин. Бирок унинг сифати ва мустаҳкамлиги мазкур чизмаларнинг хотирасида қай даражада ўрнашганлигига боғлиқ. Бу ўта мураккаб педагогик жараён бўлиб, ўқувчиларни босқичма-босқич мазкур фаолиятга мослаштириш талаб этилади.

Ўқув материални моделини яратиш бу технология хариталар тузиш, гуруҳлаш, чизмалар шаклга келтириш, боғланишли ҳолатларни вужудга келтириш каби усуллар ёрдамида амалга оширилади. Бунда куйидаги конуниятларга эътибор қаратиш талаб этилади:

- кенг қўламли ўқув материалларини ўқувчилар кийинчилиги билан эслаб қоладилар;

- муайян тизим асосида ихчам жойлаштирилган ўқув материалларини ўқувчилар осонтгина эслаб қоладилар.

- ўқув материал таркибида самарали таянч қисмларни ажратиш уни муваффақиятли ўзлаштириш имконини беради.

Ўқув материалларини визуал тарзда ифодалаш нафақат иллостратив, балки когнитив вазифани ҳам бажаради. Бу ўқув материалларини ўзлаштириш жараёнида ўқувчиларнинг уни образли идрок этишларини таъминлайди. Таянч тушунчаларни ихчамлаштириш ўзлаштирилган билгиларни тизимлаштириш имконини беради.

Ўқув материалларини тизимлаштириш ва структураллаштиришда ўқувчиларнинг диққатини бошқариш, структураллаш методлари ёрдамида уни режалаштиришнинг таъминлайди. Бу, ўз навбатида, ўқувчиларнинг билиш қобилиятларини ривожлантириш, уларни яратувчиликка ундаш имконини беради. Уларда билиш усулларини ҳисобга олиш кўникмаси ҳосил бўлади. Ақлий имкониятларга таянган ҳолда ўқув материал мазмунни ва иш шаклларини танлаш лаёқати намён бўлади. Ўқувчиларда ўқув материалларини

ўзлаштириш тажрибаси, билиш майилларининг имкон қадар тўлиқ намён бўлиши ўқув топшириқларини муваффақиятли ечиш омилдир.

Дарсликларнинг дидактик вазифалари тизимлаштиришнинг моҳияти таълим жараёнига аҳборот оқимларининг қўллаб жалб этилиши муносабати билан кучайиб бормоқда. Бу эса ўқув материалларини интеграциялаш ва умумлаштиришнинг такозо қилмоқда. Ўқув материалларини танлаш ва структураллаш дарсликни лойиҳалашга алоқадор ҳолатдир. Бу эса таълим жараёнини лойиҳалаш асосида келиб чиқади.

Бўлунги кунга келиб, ўқув материалларини концентризм принципи асосида лойиҳалаш илмий манбаларда етарлича асослаб берилмаган. Мазкур принцип ўқув материал ва таълим мазмунини қандай аниқлаш, баён этиш, тақомиллаштириш лозимлигини ифодаловчи мейёрй асосдир.

Ўқув материалларини концентризм тамойили асосида структураллашда куйидаги принципларга таянилади: бу жараёнлилик ва режаллилик принципларидир.

Мазкур принципларни қўллаш асоси сифатида концептуал ёндашувларга таянилади. Дарслик таълим жараёнининг сценарийси сифатида намён бўлиши керак. Бир қатор дидактик гоьлар ўқув жараёни самарадорлигини оширишнинг умумий масалаларига бағишланган. Умумтаълим мактабларида мавжуд бўлган дарсликларнинг тахлили шуни кўрсатмоқдаки, уларнинг янги типлари ва моделларини ишлаб чиқишга кучли эҳтиёж мавжуд.

Ўқув материалларини танлаш ва структураллаштиришда жараёнлилик принципи ўқув материалларининг ҳар бир бўлаги таълим мазмунининг барча элементлари билан боғлиқ ҳолда унинг таркибий қисми сифатида намён бўлади ва бу, ўз навбатида, ўқувчиларнинг билимларни ўзлаштириш жараёнига сезиларли таъсир кўрсатади. Ўқув материалларининг муайян қисмини ўзлаштириш жараёнида унинг кейинги элементларини билиб олиш такозо қилинади. Бунда ўқув материалларининг аниқ блокларга жамланиши муҳим аҳамият касб этади. Бу эса ўқувчиларнинг бутун ўқув материални кейинги синфларда ўтиладиган қисмларигача тўлиқ идрок этишларига имкон беради.

Жараёнли ёндашувнинг асосий жиҳатлари таникли педагог Л.В.Занков томонидан ишлаб чиқилган эди. Мазкур ёндашувлар, айниқса, шахста йўналтирилган таълим жараёнида қўлланиладиган

дарсликларни яратиш ва унда тақдим этиладиган ўқув материалларини лойиҳалашда муҳим аҳамиятга эга. Ушбу принцип ёрдамида нафақат муайян ўқув предметининг ичиди, балки ўқув предметлариди боғланиш таъминланади. Бунда дарслик муаллифларининг эътибори ўқув материалларини блокларга ажратиш, улар орасидаги алоқадорликни таъминлаш, муайян концентрларга тақсимлаш, максалга мувофиқ тарзда лойиҳалаш, ўқувчиларнинг эътиборини эса ўзлаштирилган билимларга жабб этиш учун қўлай шароит яратилади. Шу асосда ўқувчилар кенг қўламли тақомиллашган билимлар ва ахборотларни ўзлаштириш жараёнига киришадилар.

Бошлангич синф Она тили ва ўқиш дарсликлариди ўқув материалларини структуралашди жараёнилик принциптига ҳам асосланилади. Бунди ўзлаштиришнинг боскичма-боскичлиги, билимларни ўзлаштириш асоси сифатида ажратиш, уларни истикболди ривожлантиришнинг тадрижийлигига эътибор қаратилади. Бунди ўқувчиларнинг билиш фаолиятларини жадал ривожлантириш имкониятлари кенгайтирилади. ўқув материали матни билан боғлиқ ҳолди топириқларни танлаш, уларни машқлар билан боғлаш, тизимлаштириш ва умумлаштириш кўникмалари ҳосил қилинади.

Тахлиллар шунди кўрсатадики, ҳар бир матн кириш, асосий қисм, ҳулосадан иборат бўлиб, сарлавҳалар ва параграфлар орасиди боғланиш таъминланган бўлиши керак. Матнининг бир қисми ўзлаштирилган билимларни умумлаштирган бўлиб, бу ўқувчиларнинг билимларини тизимлаштириш учун алоҳиди аҳамиятга эга. Ушбу яхлит параграфлар ёки 2-3 тапдан иборат матнлар сифатиди дарсликларди тақдим этилган ўқув материаллари таълим мазмунининг назарий қисмига алоқадор бўлиб, ўзлаштирилган билимларни муштаҳамлаш ва тизимлаштириш учун муҳимдир. Тақририй-умумлаштирувчи матнлар ўзлаштирилган билимларнинг тадрижийлигини таъминлаш учун зарурдир. Бу эса ўз навбатида таълим максалди эришиш учун муҳим ҳисобланади. ўқувчилар томонидан ўзлаштирилган билимлар уларни чуқурлаштириш ва ривожлантириш учун муайян даражади аҳамият қасб этади. Аксарият ҳолларди мазкур вазифани қичик матнлар бажаради. Бунди ўқувчиларга билиш жараёнининг тенг ҳуқуқли субъекти сифатиди мувожаат қилиш учун қўлай шароит яратилади.

0215

Тушунтириш характеридаги матнларди нафақат ўқув предметининг манттики очилади, балки унинг мазмунини қисмлар, блоклар, параграфларга ажратиш имкониятлари таҳлил этилади. Шу билан бир қаторди ўқув предмети мазмуниди мазкур бўлимнинг тутган ўрни очиб берилади. Тушунтириш матнлари ўқувчиларга ўқув материални мувофиқлаштирувчи ва тадрижий алоқадорлигини таъминловчи ҳолатлар ўқув курси ҳамди таълим мазмуни доирасиди очиб берилади.

Ўзлаштирилдиган билимлар ва ахборотларнинг матн доирасиди алоқадорлиги унинг ўқув предмети, мазмуни ҳамди дидактик манттикини ҳам ифодалайди. ўқув воситалари сифатиди умумлаштириш ва тизимлаштириш фаолияти матнга муаммоли топириқлар, саволлар ҳам мужассамлаштириладики, уларга ўқувчилар индуктив ва дедуктив усуллар ёрдамиди жавоблар излайдилар. Матнли топириқлар ўқувчиларни таҳлил қилиш, қислаш, чоғиштириш, умумий ҳолатларни қисмларга бўлиш, турли тушунчаларни ўзаро бир-биридан ажратиш, тизимлаштириш операцияларини бажаришга ундайди. Умумлаштирувчи матнлар ўқувчиларди воқеликни яхлит идрок этиш ва изчил манткий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади.

Режаглштириш принципи ҳам ўқув материалларини структуралаштиришди ўз ўрнига эга. Чуқурлаштирилган таълим дастурларида таълим мазмунига асосланган лавҳаларнинг намён бўлиши параграфлар, бўлимлар, ўқув курслари шаклиди ифодаланади. Дарсликди таълим мазмунининг таркибий қисмлари ёрдамида қиринш, асосий матнлар, мавзуларни ўрганаш режаси, таънч жадваллар ёрдамиди ўқув материалларининг таркибий қисмлари, мазмуни ва структураси баён этилади. ўқув предмети ичиди ўқув курслари орасиди алоқадорликни таъминлашди мазмунининг асоси, мавзуга доир асосий саволлар ҳамди билимларнинг турли элементларини ўзлаштириш ҳақиди таҳминлар:

- тушунчаларни ойдинлаштириш;
 - қонуларни шакллантириш;
 - далилий мавзуотларни келтириш талаб этилади.
- Билимларни тизимлаштириш қондаларига онгли тарзда амал қилиш ўқув материалларини структуралаштириш самаралорлигини таъминлайди. Кўрсатилган ёндашулар туфайли таълим мазмуни қисқартирилади.

OLIV VA O'RTA MAHSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHIKENT VILOYATI SHIHSIHO
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
1-FILIALI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAHSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHIKENT VILOYATI SHIHSIHO
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

Мазкур принцип, биринчи навбатда, дарсликнинг куйидаги қисларида ўз аксини топиши керак: режалар, кириш матнлари каби. Мавжуд дарсликларнинг тахлили шуни кўрсатдики, уларнинг куйидаги қисмида кириш матнлари мавжуд эмас. Бир абзацдан иборат бўлган таркибий қисмлардан ташкил топмаганлиги аён бўлди. Ўқув курси мазмунини баён этишда режаллик ўз аксини топмаган. Шунингдек, дарсликларда кириш матнлари жуда камдан-кам ҳолатларда берилган. Уларда ўқув матнини очинининг мазмунини ва жараёни кўрсаткичлари ифодаланмаган.

Режаллик принципини амалга ошириш натижасида таркибли кўргазмали чизмалардан ҳам фойдаланиш лозим. Уларда ўқув материални ўзлаштиришга мўлжалланган олдиндан тахмин қилинган мантиқли-мазмунли, таркибли-функционал боғланишлар ўз аксини топади.

Дарсликларда бериладиган ўқув материалларини танлаш ва структуралаш алоҳида дидактик қимматга эга. Дарсликни лойиҳалашнинг дастлабки босқичида ўқув материалларини ўзлаштириш учун ажратилган блоklar алоҳида-алоҳида ўқув элементларида бўлинади. Ўқув элементлари сирасида ўқув объектлари, ҳодисалар, тушунчалар, методлар, фаолият турлари, ўқув фани дастурда ўрин олган маълумотлар киритилади.

Ўқув материаллари жамланмаси турли чизмаларда ҳам ифодаланishi мумкин. Ўқув материал мазмунини ифодаловчи чизмалар бўлиб, у тадрийжийлик принципи асосида таркиблалштирилади. Мазкур чизманинг тармоқларини ўқув элементлари ташкил қилади. Улар орасида тадрийжий алоқадорлик мавжуд. Мазкур чизмани шакллантиришда ўқув материалларининг тадрийжийликка асосланган таркибинини тўғри шакллантириш талаб этилади. Улар:

- чизма ягона илдизга эга, шунинг учун ҳам мавзу номида ўз ифодасини топади;
- ўқув материалнинг негизидан ташқари унинг алоҳида бўғинлари билан боғланмаган матнлар ҳам берилиши мумкин;
- ўқув материаллари орасидаги алоқа юқоридан пастга қараб амалга ошади;

- куйи поғонадаги ўқув элементи фақат ўзидан юқоридаги биргина ўқув элементи билан боғланиши мумкин;

- муайян даражада ўқув материалларини гуруҳлаштириш аниқ бир умумий белги асосида амалга ошади;

- ўқув материалнинг юқоридаги элементи эса ўзидан куйидаги қамиди иккита ўқув элементи билан боғланади.

Ўқув материал таркибини лойиҳалаш ҳам муҳим дидактик аҳамиятга эга. Ўқув материалларининг қурилиши концентризм принципини қўллаши такозо қилади. Концентризм принципи доирасида турли ўқув материаллари орасидаги муносабат мантикий боғланиш асосида таъминланади. Мантикий тизимлаштиришда ўқув материаллари орасидаги муносабат кетма-кетлик, сабаб-оқибат муносабатларидан боғланиш, кешиш, ўзаро бўйсиниш, ўхшашлик характери эга.

Ўқув материалларининг мантикий қурилишида мантикий тизимлик ва мантикий структураллик йўналишлари ажратилди. Тизимли мантикий изчиллик 5-9-синф дарсликларида берилган ўқув материалларини структуралашда қўлланилади. Айни бир ўқув предметга мансуб бўлган таълим мазмунини элементлари орасида бир хилдаги алоқадорликни таъминлаш мумкин. Бунда муайян ўқув предметдан тақдим этиладиган билимлар йингидисидан зарур маълумотлар танлаб олинади. Мазкур асосий билимлар чизкини қурилиш тартибига эга. Уларнинг миклори ва сифати таълим даражаси билан боғлиқ бўлади. Мазкур принцип асосида бутунги кунга қадар аксарият дарсликларда берилган ўқув материаллари структуралаштирилган.

Мавжуд тадқиқотларда таъкидланишича, ўқув материалнинг мазмунини ўз қурилишига кўра турли-туман бўлади. Шунинг учун ҳам таълим мазмунини турлича элементлар доирасида тақсимлаш максалда мувофиқдир.

Ўқув материалларини таркибий қисмлар ва блоklarга ажратилишда давлат таълим стандартларига амал қилиш талаб этилади. Бунда ўқувчиларнинг хиссий таърибаларига таяниш ҳам ўқув материалларини кичик қисмларга ажратилишда асосий ўринни эгаллайди. Таникли дидактшунос И.Д.Лернернинг таъбирича, таълим мазмунини куйидагича қуринишга эга бўлган билимларга ажратилади: асосий атамалар ва тушунчалар, қундалик фаолиятта доир дағиллар ва илмий дағиллар, фаннинг асосий қондалари, назариялар, методологик билимлар, баҳоловчи билимлар каби. А.В.Усова эса билимлар тизимининг бир қатор ўзига хос элементларини ажратиб кўрсатади: илмий дағиллар, тушунчалар, қонунлар, назариялар, дунёнинг илмий манзараси каби.

Изданишларимиз шунга кўрсатадики, дарслик назарияси бўйича тадқиқотларни амалга оширган мутахассислар билимларни тизимлаштиришнинг турлича кўринишларини таклиф қилганлар. Ўқув материалларини структуралашнинг асосини эса ўқув предмети доирасида тақдим этиладиган илмий билимлар ташкил этиши лозим. Улар сирасига далиллар, ҳодисалар, жараёнларнинг ўзига хос хусусиятлари, катталикларни киритиш мумкин. Ўқув материалларини кўйидагича структуралаш максалга мувофиқ ҳисобланади. Унинг ёрдамида ўқувчиларда нафақат ўқув предметида оид билимлар, балки методологик билимлар ҳам тақдим этилиши керак. Жумладан, илмий билимлар тарқиб ҳақидаги маълумотлар, уни тизимлаштириш усуллари шулар жумласига кирди.

Бизнингча, ўқув материалларининг энг мақбул структураси интеграллашган дидактик модел бўлиб, унда барча билимлар муайян блокларга ажратилган ҳолда концептизм принципи асосида жойлаштирилади. Бунда ўқув материалларининг баёни билиш цикллари асосида ҳодисаларни ифодалишнинг тўрт йўналишида баён этилади: сифати, микдори, мавжудлиги ва амалий йўналишларда. Бунинг натижасида билимларни алоҳида блокларга ажратган ҳолда қисмларга бўлиш имконияти вужудга келади. Бунда зарур қисмлар таркиблаштирилади: алоҳида далиллар, тушунчалар, қонунлар шулар жумласидандир. Шу билан бир қаторда мазкур блоklar ўқув материалларини қисман баён қилиш характерида эътибор эмас. Бу эса ўқув материалларининг ўқувчилар томонидан ижобий ўзлаштирилишини таъминлайди.

1.2. Ўқув материалларини структуралашнинг педагогик йўналишлари

Азаг-азалдан дарсликлар яратиш, ундаги ўқув материалларини структуралаш билан милаҳнинг энг илгор вақиллари, энгиллар шугулланиб келганлар. Собик совет ҳокимияти йилларида дарсликлар, уларга киритилган ўқув материаллари марказлашган ҳолда структуралаштирилди. Бунинг натижасида ўзбек халқининг миллий маданияти, руҳияти, менталитети ўқув материалларида акс этирилмади. Шу билан бир қаторда, олимлар орасида дарслик яратишга иккинчи даражали иш сифатида қараш тарқиб топти. Бунга ўз вақтида пайкаган ўзбекистон Республикаси Президенти Исрол Каримов «Барқамол авлод орузи» китобида

кўйидагиларни ёзган эди: «Олимлар орасида дарслик ёзишга пастрок бир илмий иш сифатида қараш иллати бор... Ахир дарсликларда милаҳ фикрининг, милаҳ тафаккури ва милаҳ мафкурасининг энг илгор намуналари акс этиши керак эмасми? Хар бир соҳа бўйича дарсликни ўша фаннинг атоқли вақиллари ёзмайдиларми?»

Биз дарслик яратишга энг илгор ва энг шарафли вазифа сифатида қарашимиз, яхши дарслик яратган одамларни бошимизга кўтаришимиз керак. Дарсликни, агар керак бўлса, катта танлов асосида яратиш лозим. Танлов ғолибларидан маблагни аямаслигиниз лозим».

Янги авлод дарсликлари илгор принциплар асосида яратилиши лозимлигини даврнинг ўзи тақозо қилмоқда. Шундай принциплардан бири – концептизм принциpidир. Концептизм – логичадан олинган сўз бўлиб, “conceptum” “умумий марказга эга бўлган” деган маънони аниглайди. Концептизм принципи битта умумий марказга йитилган таълим мазмуни, таълим назариясида ўқув предметидаги муайян курсидаги ўқув материалларининг алоҳида-алоҳида блок(гурух)ларга ажратилган ҳолда берилишини ифодалайди. Қайсиқим, ушбу блоklar муайян ўқув предмети бўйича белгилаб берилган ўқув материалларининг ҳажминини ифодалайди. Шу маънода концептизм принципи асосида белгилаб берилган ўқув материалларининг мазмуни ўқувчиларга тақдим этиладиган ўқув материалларининг ҳажми ва микдорини белгилаб бериш имконини яратлади. Концептизм принципи шу билан характерианадики, бу принципа асосида ўқув материалларини ўзида мажасамлаштирган дарсликлар ва ўқув кўланмаларида матнлар, машқлар ва масалалар, савол-жавоблар, таълимий топшириқлар тадрижий асосда муайян изчилликда тақдим этилади. Ўқув материалларини танлашда концептизм принципида таъниш натижасида ўқув материаллари аниқ концептра мажасамлаштирилган ҳолда муайян кетма-кетликда жойлаштирилади. Бу, ўз навбатида, ўқувчиларда ўқув кўникмаларининг яхлит тарзда ривожланиб боришига имкон беради. Концептизм принципи асосида танланган ўқув материаллари тизимида айна бир ақборот, билим ва тушунчаларнинг турли даражада ифодалангани намоён бўлади. Бунда ўқув материаллари тизимидаги билим ва тушунчалар концептр характеридаги таълим мазмуни доирасида, таълим жараёнининг муайян босқичларида ўқувчиларнинг ёш ва тараккиёт даражалари, фикрни аниглаш ва уни ифодалаш билан боғлиқ эҳтиёжлар ҳамда имкониятларни ҳисобга

олган ҳолда тақсимланади. Шу нўқтаи назардан ёндашилганда, бошланғич таълим жараёнида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаши, сўз бойлигининг бир қадар жадал ривожлантирилиши кўзда тутилади. Чунки, бу даврда ўқувчиларнинг сўз бойлиги ва ёзма нўқтини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратиш эҳтиёжи мавжуд.

Бошланғич таълим тизимида ўқув материалларини концент-ризм принципитга асосланган ҳолда белгилаб бериш натижасида таълим тизимида аниқ блокларни ташкил қилувчи таълимий материалларни ажратиб имконияти яратилди. Концентризм принципида танланган ўқув материалларининг афзаллиги шундаки, бундай ўқув материалларининг ўқувчилар томонидан тўлиқ ўзлаштирилишига эришилади. Концентризм принципи асосида ўқув материалларини танлашнинг афзаллиги шундаки, бундай материаллар ўқувчилар томонидан қуруқ ёлланмайди, балки аниқ, ўзаро боғланган кетма-кетликда ўзлаштирилади. Ўқув материалларини концентризм принципи асосида танлашнинг ўзига хос жиҳати шундаки, айни бир тушунча ва таърифни бир вақтнинг ўзида ҳар томонлама чуқур ўзлаштириш мумкин эмас. Мазкур тушунчанинг бarchа томонларини муайян концентрлар доирасида ўрганишни назарда тутган ҳолда ўқув материалларини танлаш, дарсликларни таркибий жиҳатдан тақомиллаштириш ва таълим жараёни самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Ўқув материалларини муайян концентрлар доирасида тақлим этишнинг бошланғич боскичида, ўқувчиларнинг билгимларни хиссий қабул қилишлари, уларнинг таълим жараёнида туллаган нўқний кўникмалари ва малакалари тизимли тарзда ривожланади.

Ўқув материалларининг тадрижий асосда, изчил тақлим этилиши концентризм принципининг ўзига хос хусусияти бўлиб, бу ўқувчилардаги билим, кўникма ва малакаларнинг ривожланишига асос бўлади. Шунга кўра, дарслик ва ўқув кўланмаларда бериладиган ўқув материалларини концентризм принципи асосида танлашнинг дидактик асослари, концентр характердаги дарсликлардаги ўқув материалларини структурадаш масалалари ўз ечимини кўтмоқда.

Педагогика фанида таълим мазмуни, ўқув материалларини танлаш принциплари, уларни структуралаштириш, жумладан, концентризм принципи асосида таълим мазмунини белгилаш қабиладар бир қадар ўрганилган муаммолардандир. Бу муаммонинг

бавзи кирралари Н.В.Борисова, С.И.Гесен, С.Джумадурдыев, А.Н.Джуринский, В.К.Дьяченко, Л.В.Жарова, В.И.Завязинский, Л.В.Занков, Л.Я.Зорина, А.Н.Круцкий, И.И.Нурминский, Г.И.Руваян, М.Н.Скаткин, Э.Стоунс, А.И.Уман, А.В.Усова, В.Ф.Шалапов, П.М.Эрднеев қабиладарнинг ишларида бир қадар ўрганилган.

Ўқув материалларини концентризм принципи асосида танлаш, дарслик яратилишида ўзига хос дидактик тамойилларга риоя қилиш Р.Сафарова, Д.Шодиёв, М.Рисқиева, дарсликнинг мазмунидан ва шаклдан ўқувчи шахсига йўналтирилиши А.В.Хуторский, дидактик лойиҳалаш жараёнида таъриф ва қоидаларни ўқувчилар учун тушунарли тилда тақлим этиш, дарслик ҳажми, ўқувчиларда ўқиб-ўрганиш кўникмаларини мустаҳкамлаш учун берилдиган материалларнинг назарий ва амалий қисмларини аниқ чегаралашга аҳамият бериш М.Х.Махмудов, дарслик воситасида илғор педагогик технологиялардан фойдаланишни назарда тутиш, унинг таълим жараёни ахборотли модули сифатида намён бўлишига эришиш У.Мусаев, бошланғич таълим мазмунини протностика қилиш Р.Нуржановалар томонидан ўрганилган.

Бугунги кунда бошланғич таълим тизимида бир қатор кам-чиликлар, бўшлиқлар кўза ташланади. Бундай камчиликлар жум-ласига ўқув материалларини танлаш ва структуралаштириш принциплари, дидактик асослари ишлаб чиқилмаганлигини кўрсатиш мумкин. Бунинг натижасида ўқув материалларини танлашда ягона ёндашувга амал қилинмапти. Бунинг учун, биринчи навбатда, ўқув материалларини танлаш ва структуралаштиришнинг мақбул принципини аниқлаб олиш ва бу принципини назарий жиҳатдан асослаш мақсадга мувофиқдир. Бундай принцип ёрдамида танланган ўқув материаллари ҳар бир ўқувчининг ўқиш, билим олиш эҳтиёжини қондира олиши керак. Мазкур шароитда анъанавий ўқитиш методлари билан инновацион методлар орасида ному-таносиблик вуждуга келади. Ушбу ҳолат педагогик жараёнининг боришига ҳам таъсир кўрсатади.

Ислохотлар жараёнида дарсликларда берилган ўқув материалларининг таркиби, мазмуни ва уларни структуралаш принциплари ҳам янгидан белгилаб берилиши лозим. Мақтаб таълимини инсонпарварлаштириш муносабати билан ўқувчиларга тақлим этиладиган ўқув материаллари ва уларни ўзлаштиришга сарфланадиган вақтни қисқартириш назарда тутилади. Бироқ, ўқув материаллари ҳажминини қисқартириш ўқув предмети ёки ўқув курси

мазмунини илмий жиҳатдан саёзлаштиришга олиб келмаслиги керак. Бунинг учун, ўқув материалларини концентрумиз принципи асосида структуралаш максалга мувофиқдир.

Шу нуктаи назардан ёндашилганда, таълим мазмунини модернизациялаш жараёнида муайян ўқув предмети бўйича ўқув материалларини танлаш ва уларни концентрумиз принципи асосида структуралаш муҳим дидактик аҳамиятга эга. Бу ўқув материалларини танлашга асос бўлган дидактик принципларга аниқ мантаний таъриф беришни тақозо қилади. Чунки, таълим жараёнига технологик ёндашувни татбиқ қилишда ўқув материалларини аниқ принципларга таянган ҳолда танлаш ва структуралаштириш муҳим ўрин эгаллайди.

Ўқув материалларини танлаш ва структуралаштириш хозирги замон дидактикасининг муҳим масалаларидан биридир. Шунинг учун ҳам, бу муаммо кенг қўлмалли талкикотларни амалга оширишни талаб қилмоқда. Ўқув материалларини танлаш ва структуралаш муаммолари бўйича Д.Шодиёв, Р.Сафарова, М.Х.Махмудов, Б.Дизов, Н.В.Борисова, С.Джумадулдурдыев, В.К.Дьяченко, Л.В.Занков, Л.Я.Зорина, Л.Клинберг, А.Н.Крутский, И.Я.Дернер, И.П.Подласый, Е.С.Полат, М.Н.Скаткин, Э.Стоунс, А.И.Уман, А.В.Усова, Л.М.Фридман, И.Ф.Харламов, В.Ф.Шатагов, П.М.Эрдниева, И.С.Якиманская кабилар шугулланганлар.

Танланган ва структуралаштирилган ҳар қандай ўқув материални ўқувчиларда энг аввало ДТСда назарда тутилган билим, кўникма ва маълумотларни ҳосил қилиши керак. Ўқув материаллари муайян мезонлар ва принципларга таянилган ҳолда танланиши ва структуралаштирилиши лозим. Худди мана шу принцип ва мезонларга таянилган ҳолда ўқув курслари мазмунини ҳам танланади. Бирок, кузатишларимиз шуни кўрсатмоқдаки, аксарият ҳолларда ўқув материалларини танлаш ва структуралаштиришда муайян мезонларга аниқ қилинмапти.

Аксарият ҳолларда ўқувчиларга тақдим этиладиган ўқув материаллари хусусийдан-умумийга, қисмдан-буғунга қараб бориш принципига таянган ҳолда танланганлигининг гувоҳи бўламан. Таърибалар шуни кўрсатмоқдаки, ўқув материалларини муайян концентрумиз асосида танлаш ва структуралаштириш аниқ далиллар ҳамда дидактик қонунликларга таянилган ҳолда амалга оширилади. Хусусийдан-умумийга қараб бориш принципи асосида танланган ўқув материаллари билимларни умумлаштириш, уларни изчи

тизимга солиш, маъжур билим ва тушувчаларнинг таркибини танлаш каби ҳолатларга имкон бермайди. Бундай шароитда ўқувчилар нима асосий, қайси тушувча иккинчи даражали, муайян ҳолатнинг сабаби ва оқибати нимадан иборат, қайси қонуният муҳим, қайси эса унинг таркибий қисмига қиради, муайян шароитда ишончли ҳаракат қилиш учун қандай билимлар ва ҳолатларни ўрганиш керак, ҳаттолар, ноаниқликлар, ахборотларнинг кетма-кетлиги ва узвийлиги қаерда кўринади, деган саволларга аниқ жавоб топа олмайдилар. Бундай шароитда ўқувчилар эгаллайдиган билимлар динамик характер қасб этмайди. Агар ўқувчи тақдим этилган билимлар иерархияси ва узвийлигини аниқ хис этса, уларнинг ўзаро алоқадорлиги ва бир-бирига таъсирини англаса, бу билимлар муайян кўникма ва маълумотга айланади.

Ўқувчиларнинг таржум ва ўзук-юлуқ билимларини жамлаш ва тизимга солиш учун шундай иш усулини танлаб олиш кераки, натижада бу ўқувчининг фикрлаш тарзини яхлит ривожлантириш имконияти таъминланиши лозим.

Ўқув ахборотларини муайян изчиликка жамлаш, ихчамлаш, уларни ўзлаштириш учун қулай ҳолатга келтириш замонавий дидактикада жуда долзарб масала ҳисобланади. Ахборотларнинг ҳаддан зиёд кўпчилиги муаммо даражасига кўтарилган бўлгани кунда билимларни тақдим этиш ва улардан фойдаланишда самарадорликка эришиш муҳим аҳамият қасб этгади. Ўқув материаллари ва ахборотларни структуралаштирган ҳолда ўқувчиларга тақдим этиш соҳасида кенг қўлмалли талкикотлар амалга оширилмоқда. Хозирги кунда билимлардан амалий фойдаланиш, уларни ўзлаштириш, тақдим этиш соҳасида ҳам изланишлар олиб боришмоқда. Бу билимларни фаоллаштириш имконияти сифатида эътироф этилмоқда. Билимларни тақдим этишнинг ихчам, компакт моделларини яратиш соҳасида изланишлар олиб боришмоқда. Билимларни концентрумиз ёрдамида тақдим этиш, уларни мантаний моделлар, семантик тармоқлар ёрдамида ўқувчиларга етказиш кабилар шулар жумласидандир. Лекин дарсликларга бундай технологияларни сингдириш бир қадар мураккаб.

Ўқув ахборотларини жамлашнинг самарали усуллари педагогик-психологик ёндашуларда, хусусан, ўқув материалларини умумлаштириш, билимларни муайян тизимга солиш Д.Шодиёв, Р.Сафарова, П.Мусаев, У.Мусаев, В.В.Давыдов, Д.Б.Эльконин,

дидактик бирликларни йириклаштириш П.М.Эрдиев кабиларнинг ишларида ўз ифодасини топган.

Ўқув материалларини структуралаштириш учун куйидаги усуллардан фойдаланиш эътироф этилган: предметли, моделли ва белгили шакллар, мавзуларнинг структурали блок-чизмаси, тавиқ концептлар ва бошқалар. Бундай ҳолларда предметли моделлаштириш, график моделлаштириш, белгили моделлаштириш, структурали блок-чизма кабилардан фойдаланилган. Шунини таъкидлаш лозимки, дастур мавзуларини ихчамлаштириш ва муайян блокларга жойлаштириш орқали мустахкам ўзлаштириш ўқув материалларининг бир вақтнинг ўзида турт шаклда: график, сонли, рамзий ва отзаки усуллар асосида тақдим этилишига имкон яратлади.

Бунда бошланғич таълим жараёнида ўқитиладиган ҳар бир ўқув предмети бўйича тушунчалар лугатининг зарурлигини ҳам таъкидлаш лозим. У дарслик ва ўқув кўланмаларни асослаш, уларни яратишнинг янги имкониятларини аниқлаш, таълим натижаларини назорат этиш имконини беради. Шунингдек, у таълим мазмунини интеграциялашнинг янада юқори даражаларини таъминлаш ва технология жихатдан ривожлантиришга шароит яратлади. Ўқув ахборотларини тизимлаштириш ва структуралаштириш муаммосини куйидаги йўналишларда талқик этиш долзарблашмоқда:

3) алгоҳда ўқув фанлари, умуман таълим мазмунини ахборотларни тизимлаштириш ва муайян концептларга жамлашнинг роғларни тизимлаштириш яратиш;

4) тақдим этилган ўқув ахборотлари блокларнинг нисбийлик, бу аввало янги билимларнинг юзага келиши ва ривожланиши билан боғлиқ бўлиб, уларни ўзлаштиришга бўлган талаблар асосида ўқув ахборотлари мазмунининг қайта танланиши; ўқув материалларини бундай структуралаш, ўқитувчининг билимларни баён этишнинг янги шаклларига ўтишга қарши фаолияти билан боғлиқ бўлган муайян ижтимоий суҳтликни бартараф этишни талаб қилади.

Шунинг учун билимларни структуралаштириш ва яқинт тизимга солишда ўқув материалларини тизимлаштириш ва таҳлили қилишнинг асосий принципларида мувофиқ структуралаштириш зарур. Ушбу принципни ўқув топшириқларини танлаш ва ўқувчилар томонидан ўқув материалларини ўзлаштирилишида ҳисобга олиш лозим. Чунки, назарий материалларнинг мантикий асосларини ўрганиш жараёнида ўқувчилар унинг шаклланиш маромини кузатиш ва чуқур ўзлаштириш имконига эга бўлади.

Ўқув курсини мантикий структуралаш ҳақиқатан аниқ ва яқини танланган ўқув топшириқларини изчил ўзлаштириш имконини беради. Уларни ўзаро таркибий қисмларга ажратиш натижа асосланганлиги, ўзаро уйғунлигини кўриш мумкин. Шу сабабли психологик принциплар асосида ўқув материалларини илмий асосланган ҳолда структуралаштириш дидактиканинг ўта долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

Ўқув материалларини танлаш ва структуралаштиришда икки хил ёндашувга таяниш мумкин:

1) эмпирик ёндашув – бу умумлаштириш ва вариативликка доир шахсий тажрибани ўз ичига олади;

2) назарий ёндашув – бунда ҳар бир ўқувчи учун бундай ўқув материалларини ўзлаштириш мутлақо янгилик ҳисобланади.

Мазлумки, аксарият ўқув курслари мазмунини танлаш ва уларни структуралаштириш биринчи ёндашув асосида амалга оширилади. Шу сабабли талқикотнинг умумий муаммоси доира-сида ўқув материалларини танлаш ва концентризм принципи асосида структуралашта мантикий-дидактик ёндашувни татбиқ этиш амалга оширилди. Мантикий-дидактик ёндашув асосида умумийликдан-аниқликка ўтиш амалга оширилганлига ўқув материалларини концентризм принципи асосида структуралаштиришга эришилади.

Ўзбекистон миллий энциклопедиясида «Умумлаштириш»га куйидагича таъриф берилган: «Умумлаштириш – инсоннинг воқеликни билиш, талқик этишдаги муҳим фикрий амалларидан бири; нарса ва ҳодисаларнинг ўхшаш ҳамда муҳим белги, хусусиятларини, боғланишларини фикран муайян тушунчага бирлаштириш жараёни ва унинг натижаси. Умумлаштириш – илмий билишнинг муҳим воситаларидан ҳисобланади».

Умумлаштириш умумийлик асосида амалга оширилади. Умумийлик тушунчасига хорикий олимлар бир қадар тўлиқроқ таъриф берганлар: «Аввало, «умумийлик» - ҳар қандай назарий тафаккур воситасида амалга ошириладиган илмий билишнинг асосий шакли ҳисобланиб, шунингдек, у фикрий ишлаб чиқишнинг ҳар қандай куйи даражаси ва ҳиссий тажрибани умумлаштириш натижасида вуждга келган тушунча апарати ва натижадан иборатдир.

Иккинчидан, «умумийлик» талқик этилаётган объект мазмуни ҳақидаги ҳозирча тўлиқ бўлмаган, нисбатан бирёқлама билимлар...

Учинчидан, «умумийлик» бирёқламалик сифатида асосан уч турда намоён бўлади:

а) умумийлик хиссий-конкретлик сифатидаги ривожланган тушунча, тасаввур ва хиссий шаклида;

б) умумийлик абстрактлаш (мавхумлаштириш) ва умумлаштиришнинг натижаси сифатида;

в) умумийлик тушунчаларни идеаллаштириш сифатида».

Умумий категориялар бутунликнинг асосий таянч қисми сифатида аниқлик ҳақидаги умумий микёсдаги тасаввурлар негизда яхлитлашга йўналтирилади.

Ўқув материалларини танлаш ва структурадаштириш масаласи узок вақтлардан буюн кенг микёсда талқик этилмоқда. Шунга кўра, талқикотимизда ушбу масаланинг куйидаги жиҳатларида тўхталиб ўтамиз. Бунда фанлар бўйича билимлар сифатининг яхшиланиши ва ўқув материалларини янада унумли ўзлаштирилишини таъминлашга қаратилган билимлар структурасининг концептга асосланган модели қандай бўлиши керак?, деган саволга жавоб изланади.

Бутунги кунда ўқув материаллари мантикий тузилмасининг кўпгина моделлари мавжуд. Мазкур моделлар танланган ёндашув ва методларни асослашдаги турли-туманликка қарамай, амалий педагогик жараёнларда синаб кўрилган ҳамда ўзининг ижобий натижаларини берган.

Ўқув материалларининг турли вариантлари орасида мантикий алоқалар (муносабатлар) ўқув материаллари мантикий структура-сини «яхлит ўқув материали тузилмасидати тизимлик, кетма-кетлик, ўзаро алоқадорлик»дан иборат ҳодисадир. Ўқув материали мантикий тузилмаси ҳақидаги тасаввурларнинг мавжуд вариантлари бевоасита ўқув материали элементи тушунчасининг қандай англаниши ва ажратиб олинган қисмлар ўртасидати алоқадорликнинг қай тарзда таъминланишига боғлиқ. Бу хил структурадашнинг кўргазмали намунаси сифатида мантикий жадвалларни кўрсатиши мумкин. Бу жадвалларда тушунча, мулоҳаза, қонуңлар ҳамда муҳим тажрибалар билим қисмлари тарзида намоён бўлади. Мазкур қисмлар дарсликда ўқув материали баёнининг изчиллиги ва кетма-кетлигига мувофиқ кўрсаткичлар асосида бирлашиб, тўрибурчакни ҳосил қилади. Ушбу структурали-мантикий жадваллар

аслида йўналтирилган чизмалардан иборат. Чизманинг учки қисмига ўрганилаётган материалнинг таркибий қисмлари жойлаштирилиб, кирралар воситасида ўқув элементларининг бир-бири билан ўзаро муносабатлари акс эттирилади. Шу тарика, чизмалар воситасида ўқув материаллари структурасини намоён этиш мумкин.

А.В.Усова ҳамда В.А.Беліковлар элементлар ўртасидати алоқаларнинг куйидаги мезонларини тақдим этганлар:

1. Элементлар ўртасида сабаб-оқибат муносабатларининг мавжуд бўлиши.

2. Асосий тушунчалар ва уларнинг вужудга келишини ифодаловчи муҳим қисмлар ўртасидати боғланишларнинг мавжудлиги.

3. Устувор функционал алоқаларнинг мавжуд бўлиши.

4. Ўзаро бири-бирининг таркибига кирувчи элементлар ўртасидати алоқадорликнинг таъминланганлиги кабилар.

Сабаб-оқибат ва функционал алоқалар ҳамда ўзаро бири-бирининг таркибига кирувчи элементлар ўртасидати боғланишлар ўзаро кесишувчи чизиклар воситасида кўрсатилади. Масалан, умумийдан-хусусийга; иккинчи даражали тушунчалардан – асосий билимларга каби.

Шу тарзда концептизм принципинга асосланган ҳолда, структурадаштирилган ўқув материали оқилона кўлланилса, қатор дидактик афзалликларга эга бўлади. Бирок, А.И.Уман ўқув материалини талқиллаштириш ва билимларни структурадаштиришга қаратилган ишларда тизimli структуралар (айрим натижалари баёнига эга билимлар) турли дарслик ва кўлланмаларда хатто муайян бир фан бўйича, бир хил билимларнинг бир-бирига тўтри келмаслигини кўрсатади. Дарҳақиқат, ҳар бир мавзу бўйича берилган ўқув материалларининг тизimli таркиби мазкур ўқув предмети бўйича дарсликда қай тарзда берилган бўлса уни шундай ўзлаштириш талаб этилади.

Бундан А.И.Уман куйидагича хулоса чиқаради: агар билимларни структурадаштириш солда бирликлар асосида кўрсатилса, унда топширик катта ҳажмдаги чала ва автоном характердаги блоklar миклорини бирлаштиради. Блокларни жойлаштиришнинг бу хил тартиби мантикий бўлмай, кўника ва маалақаларни таркиб топтиришга қаратилган топширикда айрим, тугалланмаган формалардан фойдаланишга олиб келади. Топширикни бажаришда илгари ўзлаштирилган билимлардан фойдаланиш заруриятининг мавжуд бўлиши эътиборга олинмаган бўлса, ўқув материалларини

юқоридаги тарада солда бирликлар методига кўра структуралаштириш унинг дидактик кимматиғни сезиларли даражада пасайишига олиб келиши мумкин.

Агар ўқув материални тизимлилик принципита асосланган ҳолда, структуралаштирилган бўлса, ўқув жараёни мураккаблашадди. Т.А.Стефановскаянинг таъкидлашича, мазкур принципита «ўқув материални мазмунини таъкидлашича, мазкур принципдан иборат бўлиб, бунда навбатдаги халқа кейингисининг асоси бўлиб хисобланади. Бундан ташқари, улар орасида ўзаро мантқиқий алоқадорлик мавжуд бўлиб, ҳар бир кейинги қисм олдингисига бевосита боғланади. Бундай тарқибий тузилма ўқувчи зиммасига кўпгина вазифалар юклайди. Яъни, ўқув материални тарқибийга кирган барча қисмлар бир хил аҳамиятта эга бўлган тушунчалар сифатида ўқувчиларга тақдим этилиб, улар ичидати асосий қисмларнинг фарқларини ажрата олиш кўникмалари шакллантириладинг. Улардан асосийсини чегаралаб олиш масаласини ўқувчиларнинг ўзлари хал қилишларига тўғри келади. Бундай мураккаб топшириқни ечишга кўрби етмаслиги натижасида билгиларнинг яхлит тизимида муайян элементнинг ҳолатини аниқлай олмаган ўқувчилар ўқув материалларининг барча қисмларини бирдек қабул қиладилар ва уларнинг муҳим жиҳатини англамай қоладилар. Бу эса, билгиларни қуруқдан қуруқ ёдлашга асос бўлади».

В.Ф.Шаталов ҳамда унинг кўплаб издошлари томонидан танланган ўқув материаллари ўз вақтида ўқув матни мантқиқий структурасини ифодалашга қаратилган эди.

Масалан, С.А.Лебедев педагогик тажрибалар ҳақида фикр юритиб, танланган таъкикот иш тизимининг асосий негизини белгиллаган принциплардан бири асосийси (муҳим)ни ажратиб олишдан иборат бўлганлигини таъкидлайди. Ушбу асосийлик «маъзу ёхуд ўзаро мантқиқий алоқадор масалалар блоқи»ни қамраб олган таянч концептлар шакллантирилганда белгиланади.

Ақсарият ўқув матнларини тарқиб топширишнинг асосини таъкид этувчи тизимлилик принципи бевосита уларнинг тарқибий хилма-хиллигини назарда тутлади. В.Ф. Шаталовнинг «таънч сигналлар»и ҳам айнан шундай серкирраллиги билан ажралиб туради. У «таънч сигналлар»ини ўзи яратган дидактик тизимнинг қамчилиғи эмас, балки айнан ютуғи деб билган. Шу билан бир каторда, ушбу хилма-хилликни педагогик-психологик жиҳатдан

асослаган ҳамда «таънч сигналлар»нинг тарқибий жиҳатдан тақрирланмаслигини таъкидлаган.

Шундан келиб чиққан ҳолда, қуйидаги ҳақли савол туғилади: Шаталов тизими бўйича билгим олаётган ўқувчи тақдим этилган мантқиқий асосда «таънч сигналлар»ни етарлича тўлиқ қўлай оладими, ўзлаштирилган ахборотларни бошқа ўқув материалларининг тарқибий мантқиқига боғлиқ ҳолда ўзлаштира оладими?

Шуни таъкидлаш лозимки, В.Ф.Шаталовнинг «таънч сигналлар»га ўхшаш таянч концептлар ҳам мавжуд бўлиб, улар айрим жиҳатларига кўра ўзинга хос тарқибий тузилмига эга бўлган. «Таънч концептлар, - деб ёзди В.Ф.Шаталов, - физик формула, қисқача ҳулоса, тушунтирувчи расмлар, диаграмма ва бошқалар шаклидаги ўқув материалларнинг мантқиқий баённи ифодалайди. Таянч концепт ... ягона умумлаштирилган режанинг ҳар бир элементи учун илмий далил, тушунча ва қонуларни очиб беради. ... таянч концептлар янги махсус дидактик материал сифатида тақдим этилади».

Ўқув материални тарқибини ўзгартириш вариантларидан бири - ундан ўзаро қайсибир белгисига кўра биригаша оладинг қисмларни ажратиб олишни такозо қилади.

Тушунчаларнинг кўринишлари ва турлари ўртасидаги бевосита ва билвосита тадрижий алоқаларнинг ифодаланishi, муайян белгиларнинг фарқланиши, ўхшаш ҳодисалардан фойдаланиш қабилар таснифий жадалларни яратиш имконини беради.

Турли ўқув матнларини тарқиб топшириш ва тахлил қилиш, ўқув материални тузилмасини қонструқциялаш ва очиб беришда уларнинг қулайлиғи ҳамда билгилар тизимини тартибга солиш принциплари ҳақидаги муаммоларга дуч келиниши муқарраб. Шунга кўра, Л.В.Занков ўзининг «Дидактика ва ҳаёт» номли машхур китобида таълимнинг тизимлиги масалалари ҳақида фикр юритиб, дидактик талабалар асосида ушбу муаммони хал этишда тегишли ўқув фанлари мазмунни ўртасидаги қарама-қаршилиқни тўла бартараф қилиш мумкин эмаслигини уқтиради. В.В.Давыдов эса, ўқув предмети мантқиқ охир-оқибат тегишли фан мантқиқини ифодалаб, ўқув курси дастурига кирувчи илмий билгилар, уларнинг изчил кетма-кетлиқда жойлашиши, улар орасидаги алоқалар тавсифига кўра характерланади, - дея уқтиради. Юқоридаги фикрлардан шуни аниқлаш мумкинки, муллий, ўқув материалларнинг асосий мантқиқий структурасини тушунчалар

тизими сифатида тақдим этади, муайян ўқув фани мантики масаласи ушбу ўринда муаллиф назаридан четда қолган.

Билимларни структуралаштиришда илмий тушунчалар тизимга таяниш фанлар шаклланишининг кўҳна илдизларига таянган бўлиб, дидактикада анча кенг тарқалган ёндашувлардан бири ҳисобланади. Дастур характеридаги дидактик кўлланимларни яра-тиш соҳасида катта тажрибагар мавжуд бўлиб, уларда ўзлаштириш-та қаратилган материални мантикий тузилмасига кўра изчил тахлил этиш, ушбу асосда марказий тушунча ва унга алоқадор тушу-чаларни ажратиш, барча ўқув материалларини ушбу тушунчаларга таянган ҳолда тизимлаштириш, тегишли фан мантики асосида муайян кетма-кетликда жойлаштириш лозимлиги муаллиф томони-дан уқтирилади.

Ўқув ва илмий билимлар тизимида тушунчаларнинг тутган ўрнини белгилашда А.В.Усованинг қарашларини бирмунча аниқ, изчил ва далилларга асосланган назария сифатида баҳолаш мумкин. Унинг қарашлари турли вақт оралиғида ушбу масалани ёритишга йўналтирилган тадқиқотларда ўз ифодасини топган. Муаллиф ил-мий билимлар тузилмасини мантикий-генетик тахлил этиш асосида билимлар тизимининг қўйидаги асосий қисмларини ажратиб кўрсатади:

а) илмий далиллар;
б) тушунчалар, масалан, сўз, сўзнинг таърифи, бир маъноли сўзлар, кўп маъноли сўзлар каби;

в) қонунлар;
г) назариялар;

д) олам манзарасини билиш даражаси кабилар.

Тушунча — нарса ва ҳодисаларнинг мантиқан ажратилган муҳим белгиларини, алоқа ва муносабатларини умумлаштириб акс эттирувчи умумий тасаввур; тафаккур шакли.

А.В. Усова, Р.Сафарова, Э.Ғозиевлар ўз тадқиқотларида ту-шунчани ҳар томонлама ҳам кенг, ҳам хусусий-дидактик маънода ўрганганлар. Хусусий маънода тушунча билимлар тизими қисмла-ридан бири ҳисобланса, кенг маънода илмий билиш қисмларининг ҳар бири: далил ҳам, қонун ҳам, назария ҳам тушунчадир. Чунончи, қонун назарда тутилган бирор вазиятни англашнинг мураккабли-гида муайян ўрин тутиб, ўзида илмий билимини қамраб олган ҳолда, ўзаро изчилликда тушунчага нисбатан юқори ўринда турлади ва айни вақтда ўзи ҳам тушунча ҳисобланади. Бу айнан дугавий

бирликларда ўз ифодасини топади. Чунки, ҳар бир сўз муайян тушунчани аниқлатади.

Л.Я.Зорина илмий билиш тузилмаси, унинг элементлари кетма-кетлигини белгилашга бошқача нуқта назардан ёндашади. Олима томонидан физикадан 100 йил давомида яратилган мактаб дастурлари ва дарсликларини тарихий-мантикий жиҳатдан тадқиқ этиш натижаларининг кўрсатишича, таълим мазмунига илмий билимларнинг қиратилишини қўйидаги изчилликда тасаввур этиш мумкин: далиллар, алоҳида назарий қондилар, амалий билимлар, тушунча ва қонунлар, назариялар тарзид.

Назария дидактик бирлиكنинг етакчи мавқенин эътироф этиб, у дарслик тузиш (материал танлаш ва жойлаштириш)да назария-нинг яхлит ифодаланишига асосланиш дарслик барқарорлигини таъминлашнинг энг муҳим шартларидан бири эканлигини таъкид-лайди.

Дидактикага билимлар тизими тушунчасининг тузилишига кўра илмий назария билан мослиги ғоясини олиб қирган Л.Я.Зорина «муъаллағга кўра назарий асосларга таяниб билимларни танлаб олишда унинг йўналтирувчиси ва ислоҳ этувчиси сифатида назарий тузилманинг яхлит ифодаланишида назарий асослар минимал даражаси мазмунининг зарурий ва етарли бўлиши дидактик асос сифатида муҳим ўрин тутуши»ни таъкидлаган эди. Мазкур қондани у энг катта ва етакчи бирлик — назарий асосни ўзлаштиришнинг тизимлиги ва яхлитлигига асосланиш сифатида баҳолайди.

Л.Я.Зоринанинг кўрсатишича, назарий асослар муҳим тушу-чалар, асосий қонунлар ва натижаларни қамраб олиши зарур. Унинг фикрича, мазкур тузилманинг бузилиши назариянинг яхлит тизи-мини мураккаб ўзлаштириладиган ва эслаб қолнайдиган билимлар мажмуида айланттиради.

Л.Я.Зорина томонидан асосий дидактик бирликларни тўлдир-ишнинг қўйидаги мезонлари тақлиф қилинган:

- асосий мустақил қонунларнинг умумийлиги ва шакллан-тирилиши, уларнинг минимал ҳажминини белгилаши;
- назарий асослардаги асосий қонунлар ҳажми ушбу наза-риядати муҳим қонунлар микдорига мувофиқ келиши;
- назарий ҳулосалар мазмуни таркибий қисм сифатида эъти-роф этилиши;

— асосий конун-қондалар ва кўшимча билгимларнинг натижалари ақс этиши;

— хулосаларнинг минимал даражаси таъминланиши;

— хулосалардан кўпроқ конунийлик кучига эга бўлганларини танлашга эришилиши;

— назарий қондаларни асослашда далилларни танлашга назарнинг изоҳловчи ва башорат қилувчи имкониятларига эътибор қаратилиши;

— натижаларни хулосалашта оид кўшимча билгимларнинг танланиши, яъни назариянинг яхлитлиги ифодаганиши;

— тенг имкониятларга эга бўлганда кўпроқ дунёқараш тавсифидати, политехник йўналишидати, хиссийларга бой, меъёрин қадриятларни таркиб топтиришга қаратилган кўшимча билгимларга аҳамият берилиши;

— назарияларга иловалар беришда ҳозирда ва келажакда техника соҳаси ёки ўқувчи танлаш мумкин бўлган касбий йўналиши бўйича муҳим мавлўмотлардан фойдаланиб, ўқувчиларда зарур қадриятлар тизимини таркиб топтириш назарда тутилиши лозим.

Д.Я.Зорина яхлит ғояларни таркиб топтиришга оид илмий назария ҳақида қуйидагиларни баён қилган эди: «назариянинг муайян қисмлари бошқалари билан узвий боғлиқ бўлган ҳолда, билгимларнинг турлари билан алоқадорликда, муайян яхлитликка асосланган ички боғланишга эга бўлган ўзига хос мазмун касб этади». Шу тарзда, билгим турлари сифатида у назариянинг барча бевосита ва билвосита дахлдор қисмларини киритади. Уларни қуйидагича 6 турга бўлади: тушунча, конун, илмий далил, эксперимент, назария, амалий билгимлар.

Г.И.Рузавин эса, илмий назария тузилмасига мувофиқ ҳолда, физика курсидан ўқув материалларини таркиб топтиришга нисбатан бирмунча бошқача талабларни илгари суради. У назария ўз ичига асослов ва натижани камраб олиши лозим, деб хисоблайди. Лекин назарий тузилмани мантйкий-тузилматга эга жадваллар кўринишида илмий билгиш даврий ораликларига (циклларига) кўра тақдим этади.

Олимларнинг илмий тадқиқот жараёнидаги фикр, мулоҳаза ва муҳокамалари айнан мазкур даврий оралик (цикл)га кўра амалга оширилади. Ўқув жараёнида ўқув материалларини ушбу даврий оралик асосида тақдим этилиши ишончли билгимларга эга бўлиши механизмларини аниқ кўрсатиш, муаммоли баён методини жорий

қилиши, ўқув материалларини идрок этишда мантйкийлик ва тарихийликни уйғунлаштириш имконини беради. Даврий ораликнинг моҳияти шунақа, кузатиш ва маҳсус экспериментларни ўқазиб орқали қатор илмий далиллар қарор топтирилади. Ушбу далиллар фаразни илгари суриш йўли билан изоҳланилади. Фаразда ўрғанилган объектлар, амалга ошаётган жараёнлар механизмини изоҳлаш мумкин. Ушбу механизм ва ҳолатларнинг мавжуд аниқ жиҳатлари турли ўқув моделлари кўринишида ақс эттирилади. Ўрғанилган ҳодиса, жараён ва ҳолатлар хусусида модел-тақдирлар ва фаразларга асосланиб, мантйкий мулоҳазаларга таянган ҳолда хулосалар тизими аниқланади. Хулосалар бевосита тажриба-синов асосида текширилади. Ўз навбатида, тажриба-синов натижалари янги далиллар мажмуини тақдим этади, у баён қилинган фикрлар мулоҳазаларни тасдиқлаши ёки тасдиқламаслиги мумкин. Мантйкий хулосалар тасдиқланса, илгари сурилган фаразнинг тўғрилиги на янги тажрибавий далилларни изоҳлашда ундан фойдаланиш имконияти қабул қилинади.

Айнан ушбу асосга таянган ҳолда, А.З.Зак ўқув дастурлари муаллифларига қуйидаги тавсияларни тақдим этади: «ўқув курсига оид ўқув материалларини фундаментад назариялар атрофида марказлаштириш натижасида таркиб топтирилади. Таълим жараёнида педагогтик максалди амалга ошириш учун айланма (спирал) даврий оралик кўринишида билгимларни назарий умумлаштириш келиб чиқилини қайта тиклаш максалда мувофиқдир... Бу ўқувчиларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантиришга самарали таъсир кўрсатиб, мантйкий тафаккурларини таркиб топтиради».

Д.М.Фридман ўқувчиларда назарий материаллар таркибига мувофиқ тарзда билгимларни таркиб топтиришнинг заруриятини назариянинг фундаментад ғояларни асослаш ва эътиқодни шакллантириш воситаси эканлиги билан изоҳлайди.

Асос қилиб олинган принципларни тажриба-синовдан ўтказиш ҳақида фикр қоритиб, В.Н. Мошанский фундаментад экспериментларга алоҳида тўхталади ва уларни изоҳлашнинг илмий тажриба-синов тадқиқотларини аслидати қаби қайта тикловчи яхлит мантйкий схемасини тақдим этади.

Ўқув материалли мантйкий тузилмаси, унинг оқилона баён этиши усуллари ва ўзлаштирилиши ҳақида сўз борар экан, дидактик бирликларни йириклаштириш (ДБЙ) назариясини ҳам таҳлил қилиш максалда мувофиқдир. Дидактик бирликларни йирик-

лаштириш назариясининг муаллифи профессор П.М.Эрдниева бўлиб, мазкур гоё ўтган асрнинг 60-йилларида олим томонидан чоп этилган монография, ўқитувчилар учун методик кўлланма, газета ва журналларда нашр этилган мақолалари орқали амалиётга татбиқ қилинган. П.Ф.Эрдниеванинг тадқиқоти натижаларининг кўрсатишича, ўқувчилар билимларини интеграциялаш масаласини ҳал қилиш учун ўқув топшириқларини соддалаштириш эмас, балки, аксинча мураккаблаштириш – дидактик бирликларни йириклаштириш зарур. Лекин, бунда ўқув материал таркибининг ўзига хос жиҳатларини аниқлаш лозим.

Дидактик бирликларни йириклаштириш назарияси И.П.Павлов (эпидиотларни қарама-қарши қўйиш), П.К. Анохин (тескари алоқа), А.А.Ухтомский (доминант), И.Р.Пригожин (ижодий тафаккурни ривожлантиришда қийинлашга оид ақлий ҳулосаларнинг марказий ўрин эгаллаши), Р.Сафарова (билимларни интеграциялаш ва ўқув материалларини унификациялаш) кабиларнинг таълимида ютуқларга эришишнинг психологик конуниятлари борасида илгари сўрган кашфиётларига асосланади. Айнан физиологик конуниятлар дидактик бирликларни йириклаштириш назариясининг вужудга келиши ва ривожланишига алоҳида таъсир кўрсатади.

Дидактик бирликларни йириклаштириш асосан И.Павловнинг шартли рефлекслар методикасига асосланади.

Тескари топшириқлардан фойдаланиш методи дидактик бирликларни йириклаштириш назариясининг негизини белгилайди. Дидактик бирликларни йириклаштириш бўйича I-синфдан бошлаб она тилидан машқлар тузиш, ўқидан матнлар танлаш муҳим аҳамиятга эга. Дидактик бирликларни йириклаштириш назарияси асосида тузилган дарсликлар воситасида ўқитиш ўзаро тескари ва ягона негиздаги таълимий ҳаракатларнинг бирлигида, бир дарсда, бир вақтнинг ўзида ва дарсликнинг бир саҳифасига жойлаб ўрнатиш прагматик мазмунга эга. Дидактик бирликларни йириклаштириш назарияси асосида тузилган дарсликларда ақлий алоқалар таъминланади.

Дидактик бирликларни йириклаштириш назариясида ўзаро алоқадор билимлардан фойдаланилади. Дидактик бирликларни йириклаштириш назарияси бўйича яратилган дарсликларда ўқув материаллари блок шаклидаги концентрлар сифатида тақлим этилади. Юқорида таъкидланганидек, билим ва тушунчалар ягона

концентрга бириктирилиб, уларнинг ҳар биридан дидактик бирликларни йириклаштириш мақсадида фойдаланилади.

Дидактик бирликларни йириклаштириш назарияси бўйича яратилган дарсликларда ўқув материални жойлаштиришда муайян қоидаларга асосланилади: жуфт мулоҳазалар ягона саҳифада параллел чоп этилади, ўхшаш фикрлар икки поғонали конструкцияга жойлаштирилади. Дарсликнинг ҳар бир саҳифасида, худди ҳар бир дарсдаги каби ўқувчи руҳиятига таъсир кўрсатадиган воситалар: сўз, нарсас-буюм, расм, рамз, сондан бир вақтда фойдаланилади.

Концентрим асосида танланган ўқув материаллари барча дағилларни бир йўла қамраб олиш имконини беради. Концентрларда ифодаланган дағилларни ўқувчилар яхшироқ тушунадилар ва хотираларида сақлаб қоладилар.

Шу тарафда, дидактик бирликларни йириклаштириш ва концентрларга жамлаш асосида ўқувчиларнинг ўз-ўзларини ривожлантиришларини таъминлайдиган ўқитиш технологиясини қўллаш учун кенг йўл очилди:

1. Ўқувчида ахборотларни қайта ишлаш тафаккуристи механизмининг фаоллашуви туфайли;

2. Ақлий операцияларнинг муайян макон ва замонда яқинлаштириш сабабли;

3. Дағилларга асосланган манتيкий қисмлар ва ижобий хиссиётларнинг ўзаро таъсири туфайли.

Дидактик бирликларни йириклаштириш ва ягона концентрларга жамлаш технологияси тафаккурнинг тарқок даражасидан интеграл даражасига ўтишга қаратилган. Дидактик бирликларни йириклаштириш ва ягона концентрларга жамлаш давомида қуйидаги муаммоларнинг ечими топилди:

1. Дастлаб бошланғич синф она тили ва ўқиш дарсликларида дидактик бирликларни йириклаштириш ва ягона концентрларга жамлаш лозим. Бу, ўз навбатида, ўқувчиларнинг изчил фикрларини жадаллаштиради;

2. Дидактик бирликларни йириклаштириш асосида ягона концентрларга жамлаш натижасида ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш кўникмалари ривожлантирилади;

3. Дидактик бирликларни йириклаштириш асосида ягона концентрларга жамлашга оид эмпирик тажрибаларни мунтазам

умумлаштириш ва дидактик жиҳатдан асослаш имконияти вуждда келади.

Дидактикада мавжуд бўлган ўқув материали мантикий структурасини белгилашга оид тажрибелар илимий ҳодисалар, жараян ва объект ҳолати ҳақидаги билимларнинг дидактик моделида ўзифодасини топади. Мазкур модел интеграллашган характерга эга бўлишига қарамасдан универсал эмас. Мавжуд тадқиқотларда ўқув материални концентризм принциплга таянган ҳолда танланнинг назарий-амалий жиҳатлари очиб берилмаган. Бу эса, юқори самарадорликка эга бўлган дидактик бирликлар, ўқув блоклари билан фойдаланиш имкониятини чеклайди. Шунга кўра, биз, ўз изла-нишларимизда концентризм принциплга таянган ҳолда, ўқув материалларини танлаш ва структуралаштиришнинг дидактик асосларини аниқлашга ҳаракат қилдик.

Бутунги кунда бошлангич синфлар учун яратилган ўқув дастурлари ва дарсликларининг нисбатан барқарорлигини таъминлаш муҳимдир. Ўқувчилар ўзлари эгаллаган билимлар асосида муайян концентр доирасидаги мантикий тизимни тасаввур қиладилар.

Мазкур принцип доирасида ўрганилаётган дидактик бирликларнинг макротапараметрлари ўртасидаги алоқадорлик яққол ифодаланиши керак. Бироқ, амалдаги дастур ва дарсликлар тахлили мазкур ҳолатнинг мавжуд эмаслигини кўрсатмоқда.

II БЎЛИМ. ЗАМОНАВИЙ ДАРСЛИКЛАРДА КОНЦЕНТРИЗМ ПРИНЦИПИ АСОСИДА ТАҚСИМ ҚИЛИНАДИГАН ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИНИ СТРУКТУРАЛАШНИНГ ДИДАКТИК ПАРАМЕТРЛАРИ

Ўқувчиларнинг ўқув материалларини ўзлаштиришлари кенг қамровли дидактик ҳодиса бўлиб, улар билан дастлабки танишишдан бошлаб, уларнинг ижтимоий тажрибеларига сингитишга қадар бўлган психодидактик жараянни қамраб олади. Бу жараяннинг таркибий қисмлари сифатида: ўқув материалларини идрок этиш, уларнинг мазмун-моҳиятини билиш, тушуниш, мазкур ахборотлар устида фикрлаш, уларни тахлил қилиш, умумлаштириш, ўзифолиятларига татбиқ этиш қабиларни қамраб олади.

Ўқув-билув жараянида амал қиладиган асосий восита ўқув материалларидир. «Ўқув материали» атамаси илк бор Я.А.Коменский томонидан дидактик истеъмолга киритилган.

Ўқув материали — ўқув жараянининг асосий таркибий қисмларидан биридир. Ўқув материали ёрдамида ўқувчиларга энгинги билимлар ва ахборотлар тақдим этилади.

Ўқув материалга педагогик атамалар дутатида қуйидагича изоҳ берилди, «Ўқув материали — ўқув материаллари тизими ... у дидактик материалнинг моддий ёхуд моддийлашган моделларида акс этади ҳамда ўқув фаолиятида ишлатиш учун мўлжалланади».

Замонавий дидактикада ўқув материали моҳиятини очишга хизмат қиладиган бир қатор ёндашувлар мавжуд: а) ўқув материалга бўлган дастлабки илимий ёндашув Я.А.Коменский талқиқотларида бориб тақалади. У ўқув материални билимлар тақдиротидан иборат деб ҳисоблаган; б) бир гуруҳ олимлар уни ўқув предмети, дарслик таркибидаги бирлик тарзида талқин қилдилар. Бундай ёндашув Л.Я.Зорина изланишларида мансубдир. Дарҳақиқат, муайян ўқув предмети бўйича яратилган дарсликда баён қилинган машқ, масала ва топшириқлар ўқув материалдир. Жумладан, профессор М.Х.Махмудов ўқув материали ҳақида қуйидагиларни баён қилади: «Замонавий адабиётларда ўқув материали ўқув предметининг таркибий қисми сифатида қаралади». Бундай ёндашувга кўра ўқув предмети уни ўқув материаллари

йиғиндиси шаклида тушунишга тўғри келади. Бу, ўз навбатида, дарсликларнинг кенгайтиб кетишига сабаб бўлмоқда. Шунинг учун ҳам, ҳатто бошланғич синфлар учун ҳам катта ҳажмли дарсликлар тузилган. «Дарслик ўқув материалидан иборат» ёки «ўқув материаллари дарсликнинг бирлиги» каби ёндашувларга таянган дарслик муаллифлари ўзлари тузган дарсликларга ўқув материалларини кўпроқ сингдиришга ҳаракат қилганлар; в) «ўқув материал» тушунчасига В.В.Краевский куйидагича ёндашади. Унинг фикрича, ўқув материал таълим мазмунининг шакли, таълим мазмунини дарслик муаллифининг берган энг сўнгги ишловидир. Бундай ёндашувга асосланган ҳолда ўқув материални таълим мазмунининг шакли сифатида тан олишга имконият туғилади; г) Р.Сафарова ўз асарларида ўқув материал муаммосига алоҳида эътибор қаратиб уни ўқув жараёнининг асосий воситаси, ахборотли моделли сифатида талкин қилади. Бундай ёндашув «ўқув материал» ҳақидаги илмий тасаввурларни кенгайтиришга йўл очади.

Ўқув материални тўғрисидаги тасаввурларни янада кенгайтириш лозимлигини ҳисобга олиб, Р.Сафарова, М.Х.Махмудов, Б.Адизовлар таълим мазмунини моддийлаштирувчи воситаларни икки гуруҳга ажратганлар: бирламчи дидактик лойиҳалар — дарсликда берилган таърифлар, қондалар, машқлар, ўқув топшириқлари, курсив билан ажратилган далиллар ва аниқликлар, умуман ўзида ўқув предмети мазмунини мужассамлаштирган ахборотли моделлар, иккиламчи дидактик лойиҳалар — синф жамосининг имкониятларини инобатга олиб тузилган тренинг материаллари, дастурлаштирилган материаллар, мустақил ишлар, саволлар, тест топшириқлари тўплами.

Шундай қилиб, мутахассислар ўқув материалларининг катор хусусиятларини ажратишга муваффақ бўлганлар: ўқув материаллари ўқувчиларнинг ўзлаштириш ва билгиш объектидир. Унинг бундай хусусияти ўқувчиларнинг уларни тушуниш ва қабул қилиш имкониятларини кенгайтиради. Шунингдек, ўқувчиларни янги ахборотлар билан қуролантиради. Ўқитувчи ўқувчиларнинг билими, кўникма, маалакалари, ўзлаштириш имкониятларини ҳисобга олиб, кўшимча ўқув материалларини танлайди ва уларга ишлов беради. Шу тарика, иккиламчи дидактик лойиҳалар вужудга келади. Дидактик лойиҳаларда ўқув материалларининг мураккаблик даражаси, ўқувчилар савиясига мослигига эътибор қаратилади. О.Розиков, Р.Сафарова, Х.Назарова, У.Мусаевлар ўз ишларида дарсликлар,

ҳатто бошланғич синфлар учун мўъжазлаб тузилган дарсликларнинг ҳам ҳажм жиҳатдан кенгайтиб кетганиги, уларда ўқувчиларнинг тажрибасига қирмай қолган оптикча ўқув материалларининг мавжудлигини кўп мартаба қўрсатиб ўтганлар. Улар шунингдек, таълим мазмунини ўқув материал шаклида ихчам, бўлиб, блоklar шаклида ифодалаш зарурлигини уқтирганлар. Дарсликларда таълим мазмунини ўқув материаллари, яъни ўқув моделлари, таълимий топшириқлар, машқлар, иллюстрациялар, саволлар, жадваллар, кўргазмалар воситалар, мультимедиялар шаклида таълим этилади.

Ўтган асрнинг 80-йилларидан бошлаб ўқув материаллари моҳиятини тушунтиришга оид икки хил қараш вужудга келди: ўқув материални дарсликнинг асоси деб қараш ғояси (Л.Я.Зорина). Дарҳақиқат, ҳар қандай дарслик муайян параграфлардан ташқил толган бўлиб, уларда муайян мавзудати ўқув материаллари структураланади ва баён қилинади. Бу эса, дарслик муаллифлари имкониятларини кенгайтиради. Шу билан бир каторда, бундай ёндашув натижасида дарсликлар ҳажм жиҳатдан катталаштирилади.

Мавлўмики, таълим мазмунини ўқув материалларида ўз ифодасини топади. Бу эса, дарсликларни ҳажм жиҳатдан ихчамлаштириш имконини беради. Ўқув материал таълим мазмунининг ифодаси, модели, таълим технологиясига оид назарияга тегишлидир. Уни структуралашнинг асосий мезони ихчамлаштириш бўлиши лозим.

Мавлўмот мазмунининг ўқув материалга сингдирилган қисми — уларни ижодий ўзлаштириш муаммоси, бир томондан, ижодий фаолият тажрибасининг ўранилаётган ўқув материалларида ифодаланганлиги, иккинчи томондан эса, ижодий фаолиятни эгаллаш усуллари, воситаларини аниқ танлай олиш билан характерланади. Бу усул ва воситалар куйидагилардан иборат.

1. Таълим этилган билгимлар ва ахборотларни мустақил ўзлаштириш. Мустақиллик инсоннинг энг муҳим шахсий сифатидир. Ўқувчиларда мустақил фикрлаш шакллантириш сари улар воқеа ҳолиларини объектив баҳолайдиган, агроф-муҳитга оқилона муносабатда бўладиган шахс сифатида намоён бўла бошлайдилар. Ўқувчиларда мустақил фикрлаш шакллантиришнинг бир катор усуллари мавжуд. Бундай усуллардан энг самаралиси синфда дарс жараёнида бажариладиган мустақил ишлардир. Мустақил ишлар

Ўқув дастури талаби ва ўқитувчи тошприғига кўра бажариладиган мустақил ўқув харакатлари.

2. Ўқувчиларда аклий фаолият усулларини ривожлантириш. Ўқувчиларда ижодий фаолият тажрибасини шакллантиришнинг асосий шартларидан бири, уларда аклий фаолият усулларини таркиб топтиришдан иборатдир. Ўқув материаллари таркибида берилган Билимларни тахлил қилиш, умумлаштириш, гуруҳлаш, таққослаш кабилар аклий фаолият усулларидир. Бошланғич синфларда айниқса, Она тили ва ўқитиш ўқув предметлари ўқувчиларда аклий фаолият усулларини ривожлантириш учун катта имкониятларга эга.

Ўқув материалли мазмунининг муҳим таркибий қисми муносабатдир. Хар бир ўқув предмети ва унинг таркибий қисми бўлган ўқув материалларида табиат, жамият ва инсон тафаккурига муносабатлар ҳам қайд этилади. Муносабат жамият ҳаёти учун муҳим бўлган тушунча бўлиб, маълум нарса, ҳодисалар ва уларнинг қисмлари орасидаги ўзаро алоқадорликни ифодалайди. У ҳаққонийлик ва умумийлик ҳусусиятига эга. Жамият, табиат ва борлиқдаги муносабатлар хилма-хилдир. Масалан, саёб ва окибат, шакл ва мазмун каби.

Ўқув материалларини танлаш ва структуралашда уларнинг таркибий қисмларига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Ўқув материалларининг таркибий қисмлари қуйидагиларда ўз ифодасини топади: Билимлар, ахборотлар, кўникмалар, маалакалар, ижодий фаолият тажрибаси, муносабатлар, улар ўқув жараёнининг муайян қисмларида амал қилади.

Ўқув материалли маълумот мазмунига дарслик муаллифларининг берган сўнгги ишланмасидир. Дарслик муаллифи ўқувчиларнинг тайёрларлик даражаси: етгалган билим, кўникма ва маалакаларига асосланган ҳолда тақдим этиладиган ўқув материалларини лойиҳалаштиради. Ўқув материалларини ўқувчиларнинг реал ўқиш имкониятларига мослаш учун таълим мазмунинга берилган дидактик ишланмалар ойдинлаштирилади.

Ўқув материаллари таркибида машқлар алоҳида ўрин эгалдайди. Машқ — ўқув материалларининг ўқув жараёни мақсадига кўра танланган ва тақдим этилган шаклидир. Ўқув-билиув жараёнида тақдим этиладиган машқлар таълим мақсадига кўра ранг-баранг бўлади. Машқларнинг ранг-баранглиги ўқувчи ўзлаштирган билимларини ўз фаолиятида такрорий ишлатиш жараёнининг қизиқарлиги, унинг самарали амал қилишини таъминлайди.

Машқ қилиш жараёнида такрорланган билим, ўқув материалларининг асосини ташкил этади. Машқнинг мазмунига риоя қилган ҳолда, бир томондан, машқ жараёнида такрорланган билимнинг четраси, иккинчи томондан эса, у ёки бу мазмундаги уларни структуралаш лозим. Бинобарин, у ёки бу мазмундаги машқ ўтказишда муайян микдорга амал қилиш керак. Уни ўтказиш жараёнида такрорланган билимлар ва уларнинг четаралари, такрорланган ўқув материалларига кўра белгиланади. Машқнинг микдор кўрсаткичлари у ёки бу мазмуннинг фаолиятда такрорланиши, ўтказилган машқлар тизими, унда кўда тутилган машқларнинг миклори ва таркиби билан белгиланади.

Мустақил иш натижаси ўқувчи шахсий имкониятининг орттиши билан, машқ натижаси эса, ўқувчи ўқув фаолиятининг такомиллашуви билан боғлиқдир.

Р.Сафарова, Ж.Йўлдошев, У.Мусаевлар тадқиқотларида ўқувчилар ўзлаштиришнинг тўрт даражаси: билим ва тушунчалар, кўникма, маалака, шахсий сифатлар даражаси аниқланган.

Мутахассисларнинг таъбирича, билим, кўникма ва маалакаларни пухта ўзлаштирган ўқувчилар муайян шахсий сифатларни ҳам эгаллайдилар.

Биз ўқув материалларини танлаш ва структуралашда ҳудди мана шу ёндашувга таяндик. Чунки, мазкур ёндашувга кўра ўқувчилар етгалган назарий билимларини амалиётда қўллаш ва шу билимларга амал қилиш даражасига кўтарилдилар, яъни, уларнинг етгалган билимлари тарбияланганлик даражаларини таъминлашга асос бўлади. Бунда ўқувчиларнинг ижодкорлиги ҳам ҳисобга олинади. Бундай ёндашув ўқувчиларнинг ўқув материалларини туңик ўзлаштиришлари ва ижтимоий тажрибаларида ундан фойдалана олишларини ифодалайди. Ўқувчилар ўзлаштиришнинг хар бир даражасида ижодий тошприқларни бажаришлари муҳим дидактик аҳамиятга эга.

Юқоридати фикрларга таянган ҳолда, биз, ўқув материалларини ўзлаштиришнинг тўрт даражасини фарқлашга харакат қилдик:

1-даража. Ўқув предмети доирасида тақдим этилган билим, фаолият усуллари, муносабатлар, халқнинг ижтимоий тажрибаси, дунёқараши, турмуш тарзи ва жамият ҳаётига оид маълумотларни ишқарий билимлар даражасида ўзлаштириш. Бунда ўқувчиларнинг

Ўзлаштириш даражаси назарий билимлар шаклида бўлади. Ўқувчи тақдим этилган ахборотлар ёрдамида муайян билимлар ва назарий тушунчаларга эга бўлади, унда янги билимларни ўзлаштиришга раббат ва эҳтиёж уйғонади. Бунинг учун, ўқувчиларга ўқув жараёнининг дастлабки даврида илмий-оммабоп ва ахборотли ўқув материаллари, назарий топшириқлар, машқлар яхлит концентрлар шаклида тақдим этилиши керак.

2-даража. Ўқувчилар эгаллаган билимларини машқлар ёрдамида мустахкамлаб муайян ўқув ҳаракатларини бажаришга оид кўникмаларга эга бўлади. Жумладан, маънодош сўзларга оид билим ва тушунчалардан фойдаланган ҳолда матндан маънодош сўزلарни ажратадилар ҳамда улар ёрдамида гаплар, матнлар тузадилар. Шу тарика, уларда маънодош сўزلардан фойдаланиши кўникмаси ҳосил бўлади.

3-даража. Ўқувчилар эгаллаган кўникмалар мустахкамланиб, автоматлашиб боради ва малаката айланади. Муайян ўқув топшириқларини бажариш жараёнида ўқувчиларнинг ўқув ҳаракатларида жадаллаштириш бошланади. Улар ўзлаштирилган ахборотлар натижасида ҳосил бўлган билим ва кўникмаларни ўзларининг кундалик фаолиятларида қўллаш ҳамда ўз хатти-ҳаракатларидан ҳулоса чиқариш каби мураккаб операцияларни бир қадар осон бажара оладилар.

4-даража. Ўрганилган билимлар, ҳалқ, жамият ва ажлодлари-мизнинг ижтимоий таърибасини ўзлаштириш натижасида ўқувчилар шахсий сифатларни эгаллаб борадилар. Бундай шахсий сифатлар концентрлар таркибидеги ўқув материалларини пухта ўзлаштириш маҳсули бўлиб, у ўқувчилар таърибасида ахлоқий ва маънавий меъёрлар сифатида намоён бўлади. Бундай ахлоқий-маънавий меъёрлар ўқув жараёнида концентр шаклида тақдим этилган ўқув материаллари мазмунда тъллим-тарбия элементларини мужассамлаштириш натижасида ҳосил бўлади. Ўзлаштирилган билимлар ва эгалланган шахсий сифатлар ўқувчиларнинг фаолият тарзи, атроф-муҳит, жамият, ажлодларининг меросига бўлган муносабатларини белгилайди.

Концентризм принципини муайян билимлар, тушунчалар компонентидан унинг яхлит тизимига тадрижий асосда бориши сифатида тушуниш лозим. Шу тарика аник бир ўқув фани таркибидеги ўқувчи тақдим этилган билим ва тушунчалар яхлит модул сифатида тизимлаштирилади. Дидактикада бу ҳодисани

таълим мазмунини яхлит модул сифатида спиралсимон тизим тартида тақдим этиш сифатида тушуниш лозим. Бу тизимнинг аник параметри сифатида таълим мазмунининг кичик қисмларидан, унинг яхлит тизимини таркиб топштириш назарда тутилди.

Тор дидактик маънода эса, концентризм принципи мураккаб даражада шакллантирилган ўқув юклавлари тизими сифатида тушунилади. Тўла маънода эса, мазкур принцип таълим мазмунини аник блоклар қўринишида тўлиқ шакллантирувчи дидактик ҳодисалар. Мазкур дидактик принципга ҳос бўлган жиҳатлар ўзининг аник дидактик тавсифини кўтмоқда. Бунинг учун концентризм принципининг ички хусусиятлари ва таълим мазмунини танлашдаги кенг имкониятларини назарий жиҳатдан тавсифлаш мақсадга мувофиқдир. Шу мақсадда биз концентризм принципининг хилма-хил жиҳатлари, кирралари, унинг бошқа принциплар ва ўқув материаллари билан алоқадорлиги ўзаро муносабатларини дидактик жиҳатдан асослашга ҳаракат қилдик. Шу жиҳатлари билан концентризм принципи таълим мазмунини танлашда таянлагилган энг самарали принцип бўла олади.

Билиш назарияси нуқтаи назаридан билимларни спиралсимон блокларга бўлган ҳолда тақдим этишга интилишлар кузатишган. Кўпчилик файласуфлар бу назарияни билиш жараёнининг тараққиётига нисбатан қўлаганлар. Мазкур назарияларга кўра билимларнинг концентрлар таркибидеги тақдим этилиши уни ўзлаштирувчиларнинг тизимли, мантикий фикрлаш имкониятларини кенгайтириши билан ҳодисалар ҳақида бир бутун яхлит тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Бу эса ўқувчиларда билим, кўникма ва малакаларнинг тизимли тарзда шаклланиши учун асос бўлади. Бунинг натижасида билимларни амалий қўллашда аниклик вужудга келади. Концентризм принципи асосида танланган ўқув материаллари ёрдамида ўқувчиларда мужассамлашган аник тушунчалар билим ва кўникмалар ҳосил бўлади, улар орасидеги узвийлик таъминланади.

Шундай қилиб, шахс тафаккурининг тараққий этиш дидактикиси унга тақдим этилган билимларнинг яхлит блоклар тартида берилишини тақозо қилади. Бу жараёнда ўқувчининг фикрлаш тизимидеги билим ва тушунчаларни яхлитлаштириш ва мужассамлаштириш имконияти вужудга келади. Дастлаб ушбу тизимда ўқувчи концентр таркибидеги ўзлаштирилган билимларни аник идрок эга бошлайди. Бирок, бу жараёнда у фикрлашдан

тухтамайди. Концентр таркибидати муайян билим ва тушунчаларни яхлит тарзда ўзлаштиради. Ўқувчи муайян концентр таркибидати билимларни ўрганар экан, уларни тахлил қилиш ва умумлаштириш имкониятига эга бўлади. Шу тарика, концентр таркибидати билим ва тушунчалар ўқувчи томонидан табақалаштирилади ва аник қисмларга ажратилади. Шунинг учун ҳам, концентр принцип тавлим мазмуни ва шу асосда ўқув материалларини танлашда танниладиган дидактик принцип сифатида катта имкониятларга эга.

Концентризм принципи муайян ўқув материалларининг алоҳида қирраларини ўқувчиларга тақдим этиш имконини беради. Масалан, биринчи концентрда сўз ва унинг маънолари хақида тушунча берилса, иккинчи концентрда сўзларнинг қўлланиш доираси уларнинг услубий имкониятлари хақида ўқувчиларга маълумот берилди.

Билиш жараёнини ривожлантиришнинг аник тизими икки хил дидактик аҳамиятта эга:

1) ўқувчиларда таркибий қисмларга бўлинмаган яхлит фикрлаш тизими вужудга келади. Бу эса, ўз навбатида, уларда тақдир котилик ва мустақил фикрлаш кўникмаларининг ҳосил бўлишига асос бўлади;

2) ўқувчиларда фикрий умумлашган, яқунланган тасаввурлар ва муайян соҳага оид илмий дунёқараш ҳосил бўлади. Жумладан, филоготик, математик, тарихий, маданий-маънавий дунёқараш каби.

Концентризм принципи ўқув дастурлари ва дарсликларда билимларни манттикий изчилликда яхлит тизим сифатида баён қилиш, уларни навбатма-навбат тадрижий асосда тақдим этиш имкониятини вужудга келтиради. Шунинг учун ҳам, концентризм принципини ўқувчиларда муайян ўқув фанига оид билимлар, тушунчалар, кўникмалар ва дунёқарашни ривожлантирувчи принцип сифатида асослаш лозим. Ушбу принцип асосида тақдим этиладиган ўқув материаллари ўзига хос таркибий қисмларга эга. Концентр доирасида ўзлаштирилган билимлар ёрдамида ўқувчилар муайян соҳада мулоқотга кириша оладилар.

Концентризм принципи асосида ўқув материалларини танлашда: 1) ўқув предметининг ажратиб олинган алоҳида мавзулари бўйича тахлилий ишларни режалаштириш;

2) тақдим этиладиган муайян билим ва тушунчаларнинг мавжуд қирраларини аниклаш ва тизимлаштирилган ҳолда аник кетма-кетликда ифодалаш лозим.

Бунда ҳодисаларни аник ифодалаш имконияти каттадир. Назарий билимларни тизимли тарзда блоklarга бўлиб баён қилиш, уларни қич қисмлардан каттарок блоklarга бирлаштиришни ифодалайди. Билимларни концентризм принципи асосида баён қилишнинг ҳар иккала йўналиши умумий характерга эга. Билимларни концентризм принципи асосида баён қилишнинг иккинчи йўналишига асосланган ўқув жараёни натижалари самарали бўлади. Шунинг учун ҳам, концентризм тавлим мазмунини танлашда танниладиган дидактик принципдир. Мазкур концентрлар таркибидида ўқув материалларининг янги, ўқувчи учун аҳамиятли бўлган қирралари очилади. Бунда ўқув материаллари аник, умумлашган бирлик сифатида намоён бўлади.

Шунинг учун ҳам, дастлаб ўқув курси доирасидати барча ўқув материалларини блоklarга ажратиб, улар орасидати алоқдорлик қамда узвийликни аниклаш лозим. Концентризм принципи тақдим этиладиган ўқув материалларининг серқирралиги, хусусий ҳамда умумий жиҳатларини аник ифодалашга хизмат қилади.

Концентризм принципи асосида тақдим этиладиган ўқув материаллари бир қатор талаблар асосида танланади:

а) ўрганилаётган ўқув материалларининг хусусий ҳамда умумий жиҳатларини аниклаш;

б) ҳар бир концентрда ўқув материалларининг муайян қирраларини очини;

в) ўқув материалларининг объектив жиҳатларини кўрсата олиш қабилар.

Масалан, математика ва сонлар тушунчаси ҳисоб билан боғлиқлиги учун ҳам бир тизимдати тушунчалардир. Шунингдек, маънодош ҳамда қарама-қарши маъноли сўзларни сўз бойлиги ифосида бир блокка бирлаштириш мумкин. Бир концентр таркибига кирувчи тушунчалар дарслик муаллифлари томонидан индукция ҳамда дедукция методи ёрдамида ажратиб олинши ва умумлаштирилиши лозим. Бунда манттикий ҳулосалар чқаришга алоҳида эътибор қаратиш талаб этилади.

Бундай ҳолларда ҳосил бўладиган назарий ҳулосалар концентризм принципининг асосий хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда вужудга келади. Улар блоklar бўйича тақсимланган ўқув мате-

риаллари воситасида ойдинлаштирилади. Масалан, Она тили ўқув предмети бўйича тақдим этиладиган ўқув материаллари ҳамда хосил қилинадиган билим, кўникма ва малакаларни бошланғич синфларда 4 блок, 5-9-синфларда 5 блок яъни, концентрга бўлиб тақдим этиш мумкин. Масалан, ўзбек тилининг бутун сўз бойлиги 1-9-синфларда яхлит тизим тарзида 9 та турли концентрларга бўлинган ҳолда ўрганилиши мумкин. Шунингдек, траматик воситалар ва боғланишли нутқ элементлари ҳам барча синфларда алоҳида-алоҳида концентрлар ёрдамида ўқувчиларга тақдим этилади. 1-4-синф ўқувчиларига 4 та концентр таркибида чиройли ёзув, яъни хусниҳатга оид билимлар, кўникма ва малакаларни ўргатиш назарда тутилди. Бу, ўз навбатида, нутқий кўникмалар ва филогогик билимларнинг тизимлилиги, изчиллиги ва максалда мувофиқ тарзда шаклланишини таъминлайди. Ўқувчиларда лингвистик билимдонлик ва дунёқараш таркиб топади.

Муайян ўқув материаллари блокида мавжуд бўлган у ёки бу белгилар концентр тарзида навбатдаги блокка ҳам ўтиб яхлит ўқув модулнинг аник бир қисмини хосил қилади. Бу принципти асосида танланган ўқув материаллари доирасида илмий тушунчалар, қондалар, таърифлар бирин-кетин ойдинлашади, умумийдан хусусийга ўтиб боради. Чунки, таълим мазмуни таркибида ҳар бир ўқув материалли ўзининг бошланғич нуктасига эга бўлиб, олдийдан мураккабга томон заنجирсимон боғланади. Мазкур ўқув материаллари заنجирининг ҳар бир бўғинини аниқлаш натижасида ўқувчиларда хосил бўладиган билим, кўникма ва малакаларнинг аник таркиби белгиланади. Ушбу заنجир воситасида ўқувчилар тушунчадан тортиб назарий билимларгача бўлган барча ўқув элементларини ўзлаштирадиганлар ва уларнинг тафаккури таркиб топади. Шу тарзда ўқувчиларда аналитик, яъни таҳлил қилиш кўникмалари шаклланади. Аналитик фикрлаш туғалитиҳча ўқувчиларни нарсая, буюмлар ҳақидаги назарий ҳулосаларга олиб келмайди. Чунки, аналитик фаолият умумлаштириш жараёнидан ажралиб қолгандир. Назарий фикрлашнинг вужудга келиш жараёни эса, умумлаштириш фаолиятига алоқадордир. Ўқувчиларда билимларнинг вужудга келиш жараёни тулақонли бўлиши учун ҳар бир нарсая, буюмнинг келиб чиқиши ҳақида фикрлашлари, унинг аник, динамик таркиби, бу таркибнинг ички элементлари йнгиндисини билишлари ҳамда аник тасаввур қилишлари

муҳимдир. Худди мана шу жараёнинг ўзи назарий билимларни концентризм принципти асосида ўзлаштириш имконини беради. Ўқув материалларининг таркибий жиҳатдан аник боғланиши-ни тасаввур қилиш учун таҳлил ва умумлаштиришга йўналтирилган ўқув жараёни ниҳоятда муҳимдир. Бу жараёнда ўқувчининг фикрлаш фаолияти мавҳумликдан пухта ўйланган аник фаолиятга йўналтирилади.

Ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини умумийликдан хусусийликка тизимли тарзда йўналтиришда концентризм принципти асосида танланган ўқув материаллари алоҳида аҳамиятга эга. Бу ўринда ўқувчи ҳар бир ўқув материалли орасидаги фарқни уларни бирин-кетин ўзлаштириш натижасида хис қилади. Концентр харақтердаги ўқув материаллари эса, бир блокка мансуб бўлган турли билим, тушунча ва тасаввурларнинг яхлит тизимга бириктирилганини аниқлатади. Чунки, яхлит бир концентрга мансуб бўлган ўқув материалларини таҳлил қилиш асосида қисмларга умумлаштириш натижасида эса, муайян модулга бириктириш мумкин. Ҳар иккала ҳолатда ҳам ўқувчиларнинг тафаккури изчил шаклланади. Концентр харақтердаги ўқув материаллари блокида ҳар бир элемент бир-бирини такозо қилади. Ўқувчи таҳлил натижасида ўзлаштириладиган ҳар бир тушунчанинг тапқи жиҳатлари, мазмун-моҳиятини аниқлашга эришади. Умумлаштириш натижасида эса, ўқувчи муайян ҳодисани назарий жиҳатдан идрок этишга муваффақ бўлади, ҳулосалар чиқаради. Концентризм принципти асосида танланган ўқув материаллари яхлит бир қисмининг таркибий қисмларини билишга кўмаклашади. Дарслик муаллифлари муайян бир концентрни танлаганда унинг элементлари орасидаги ички алоқадорликни яхши билишлари лозим. Масалан, от сўз туркумига оид ўқув концентрини танлаганда мазкур сўз туркумининг барча хусусиятлари мутахассис томонидан тулиқ идрок этилиши лозим. Чунончи, отнинг атоқли ҳамда турдош билан бир каторда, концентр таркибида бириктирилган билим ва тушунчаларнинг ўзаро изчиллиги ҳамда узвийлигини билиш ҳам уни максалда мувофиқ тарзда танлашда муҳим амалий аҳамиятга эга.

Мавҳумликдан аниқликка қараб бориш асосида ўқувчининг фикрлаш фаолиятини ривожлантириш учун концентр таркибидоги билимларнинг ўзаро бир-бирини такозо қилишига алоҳида эътибор

қаратилди. Улар орасида ўзинга хос алоқадорлиқни таъминлаш учун билимлар субординациясига эътибор қаратилди. Бундай субординацияга эътибор қаратмасдан туриб, концентр таркибидagi ўқув мавзулари ва материалларини мувофиқлаштириш мумкин эмас. Концентр таркибидagi мавзулар ва ўқув материалларини мувофиқлаштириш учун уларнинг бир-бирини такозо қилиши ва улар орасидаги алоқадорлиқни аниқлаш талаб этилади. Концентр принципига асосланган ҳолда ўқув материалларини танлашда концентр таркибидagi элементларнинг мавжуд қирраларини тахлил қилиш зарур. Бунда уларнинг аниқланган жихатлари ажратиб олинади. Концентр таркибидagi билимларнинг ўзаро алоқадорлигини аниқлаш унинг таркибини аниқ тасаввур этишга имкон беради.

Бугунги кунда дидактикада ҳам ўқув материалларига нисбатан таркибли, тизимли ёндашувга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Таркибли, тизимли ёндашув асосида ўқув материалларининг янги моделлари танланмоқда. Бундай моделлар ўз таркибига бир нечта дидактик концентрларни бирлаштиради. Масалан, ўзбек тилининг лугавий бирликлари, грамматик воситалари, боғланишли нуқта элементлари концентрлари каби.

Бундай дидактик концентрларни турлича таркибда танлаш мумкин. Бу бевосита таълим босқичи, ўқувчиларнинг мавжуд билим даражалари, ўзлаштириш имкониятлари, ўқув предмети максимал билим боғлиқ ҳолда амалга оширилади. Масалан, ўқувчиларда мавжуд бўлган сўз бойликлари, ҳисоблаш кўникмалари, дарда мавжуд бўлган сўз бойликлари, ҳисоблаш кўникмалари, кўргазмалли воситаларни янги даржага олиб чиқарилади. Масалан, кўргазмалли воситалардан иборат алоҳида-алоҳида концентрларни танлаш мумкин. Уларнинг мазмунини ва таркибини бевосита ДТС ва ўқув дастурлари талаблари билан боғлиқ бўлади. Бирок, энг муҳим нарса шундан иборатки, мазкур моделнинг аниқловчи белгилари унинг таркиби ўзаро алоқадор бўлган бирликларни ўзда мужассамлаштириш талаблари билан иборат бўлиб, мазкур билимлар таркибининг моддий боғлиқ манзарасини яққол янги ўқувчиларнинг моддий боғлиқ манзарасини яққол янги дарага кўмаклашади. Бу эса, барча ўқув концентрларга хос бўлиши лозим. Бу, ўз навбатида, уларни ҳар қандай ўз-ўзинча шакланган ўқув материаллари тизимидан фарқлаш имконини беради. Бу ўринда концентр кенгайтирилган ва ўзаро табақалаштирилган тушунчалар йиғиндисидан моҳиятан фарқ қилади.

Бой, ички алоқадорлиги билан намоён бўладиган кенгайтирилган назарий билимлар тизими мавжудликдан аниқликка қараб ривожланиш жараёнида янги-янги ўхшаш тизимлар қатлами муайян назарий дидактик асосга эгалити билан характерланади. Бу муайян назарий билимлар тизими ёрдамида ойдинлашадиган дидактик ҳодисалар.

Концентризм принципининг тўлиқлиги, мукамаллиги мазкур принципга таъйинланган ҳолда танланган ўқув материалларини ўзлаштириш натижасида ўқувчиларнинг аниқ билимларни эгаллашлари кифоятлангани билан характерланади.

Концентр характердagi ўқув материалларининг белгиланиши ўзаро алоқадор бўлган билим ва тушунчаларнинг ички мантаний боғланиш асосида структуралаштирилиши ва умумлаштиришга боғлиқ. Чунки, ўқув материалларининг ички алоқадорлиги уларнинг кейин чиқиши ва мантаний жихатдан ўзаро боғланиши билан боғланилади.

Концентризм принципига асосланиб танланган назарий билимлар тизими ўқувчиларнинг билим,доғлиқ даражаларини ривожлантиришга хизмат қилади. Мазкур билимлар ўқувчиларнинг амалий фаолиятларида, жумладан, тушунчаларни туркумлаштириш, ҳукмлар чиқариш, долзарб масалаларни муҳофама қилиш, қўйсалаш, назарий тафаккур шаклларида умумлаштирилади. Бундай шaroитда ўқувчиларнинг назарий тафаккури аниқ ҳолатларда намоён бўлади.

Биз инжиниринг навбатдagi саҳифаларида билимлар назарий тизими мантаний тузилмаси хақида фикр юритамиз.

Дидактик моҳиятта эга бўлган назарий билимлар тизимини концентрларга ажратилиш имконияти билан боғлиқ ҳолда, мазкур билимлар ўқув предмети таркибиди қандай муносабатта эга эканлиги ва улар ўртасидagi ўзаро алоқадорлиқни қай тарзда белгиланиши мумкинлигини аниқлаш муаммоси туғилади.

Ўқув предмети таркибидagi билимлар, ахборотлар муайян инсон ва замон доирасида барқарордир. Назарий билимларни турли концентрларга бирлаштириш имконияти мавжуд.

Концентр таркибига киритилган билимлар тизимини тўғри белгиланиш учун авваламбор мазкур концентрнинг таркибини илмий асосдан асослаш талаб этилмоқда. Структура масаласи тарихий асосдан ҳаминша хақиқий маънода ўрганиладиган объект хусусиятларини старлича тўлиқ асослашда кейинги ўринга қўйилган.

Структура масаласини ўрганишга улар элементтар таркибининг бирдай туюлишига карамай, билимлар моҳиятининг турли-тумандлиги хақидаги далиллар уларни концентрга ажратишда муҳим аҳамиятга эга.

Она тилига оид билимларни ўрганишда кенг қўллангилаетган «структура» (тузилма) тушунчаси концентризм принципи асосида алоҳида аҳамият касб этмоқда.

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»да «структура» тушунчасига кўйилган таъриф берилган: «Структура (лот. *structura* – тузилиш, боғланиш) – муайян нарсаларнинг тузилиши, қурилиши; таркибий қисмларнинг ўзаро боғлиқлиги.

Бизнинг нукта назаримизда структура тушунчаси ўқув материалли элементлари ўртасидаги мавжуд алоқаларнинг хусусиятларини ифодалайди.

Агар назарий билимлар туғал шаклдаги билиш фаолиятининг натижаси сифатида талқин қилинса, у ҳолда назарий билимлар тизимига катъий барқарор тизим сифатида эътибор қаратиш лозим. Структуранинг ўзига хос хусусиятларига асосланиб берилган, а) назарий билимларни ифодловчи ўқув материаллари қисмларини аниқлаш; б) ўқув материаллари элементлари ўртасидаги ўзаро мантқий боғланишларга тавсиф бериш лозим.

Ўқув материалларини структуралаш билан боғлиқ бўлган назариялар кўйилганларни ўз ичига олади:

1) дидактик бирликларнинг эмпирик манбалари: асосий далиллар, маълумотлар ва ўқув топшириқлари; Масалан, 33-машқ. Хикматли сўзларни ўқинг ва ёд олинг.

2) назарий маълумотларни ифодловчи ўқув материаллари: қондалар, таърифлар; масалан, бўғинлар бир унгли ва бир ундодшдан ундодш+унгли+ундодшдан иборат бўлиши мумкин.

Масалан: *ун, ўн, он, бо-бо, бу-ви, кў-ча, ар-ча, чой-нак, бул-бул, қон-лон.*

Агар сўз бир каторга синмай қолса, бўғинга бўлиб, иккинчи, йўлга кўчирилади.

Масалан: ол-тин, бе-да.

Бир унлидан иборат бўлган бўғин олдинги каторда қолдирилмайди кейинги йўлга кўчирилмайди.

Масалан: Сао-дат, муо-мала.

Назарий материалларнинг: кетма-кет ифодланиши; масалан, сўз бўғинларга бўлинади. Бўғин бир ёки бир неча товушлардан тузилган. Сўзда нечта унгли бўлса шунча бўғин бўлади.

Сўзлар бир бўғинли ва кўп бўғинли бўлади. Унгли билан туғилган бўғинлар очик бўғин, ундодш билан туғилган бўғин ёпик бўғин дейилади.

3) ўқув материалли ёрдамида ҳосил қилинадиган кўникма ва миллиқалар; масалан, матн ярата олиш, ифодали ўқиш малакалари қиби.

Ўқув материалларининг маъкур қисмлари концентризм принципида асосланган таълим мазмунини яққол тасаввур этиш имконини беради. Концентризм принципи ўқув материалларининг бирча қисмларини органик тарзда бир-бирига боғлаб, назарий билимларини аниқ ифодалашга кўмаклашади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ўқув материалларининг барча қисмлари концентризм принципида таянган ҳолда танланади ва структура-лаштирилади.

Маъкур принцип доирасида ўзаро алоқадор тушунчалар ягона бир блокка муҷассамлаштирилади. Ушбу ўқув материалларининг асосини келиб чиқиши жиҳатдан бир хил бўлган тил воситалари ташкил этади. Чунки, улар бир бутун мантқий асосланган лавиғига эгадирлар. Ушбу ўқув материаллари айни вақтда муайян нарсалар ва ҳодисаларни тавсифловчи таянч маъноларни ўзидан ифодалайди. Масалан ой, кўёш, тош, гул, дарахт қаб.

Муайян концентр таркибидagi ўқув материалларини уч қисмга ажратиш мумкин: дастлабки қисмга қондалар ва таърифлар киритилади, марказий қисм сифатида машқлар ва матнлар тавсифланади, яқунловчи қисм эса, таълимий топшириқлар ҳамда символларни ўз ичига олади. Гап сўзлардан тузилади: Баҳор келди. Қушлар исиди. Боғларда дарахтлар гуллади. Ариқларда сувлар тўлиб оқди. Китоб ўқиган бола қандай фазилатларга эга бўлади?, Қандай яна қандай ўйинлар ўйнайсиз?, Грппи қандай болаларга юкөли?

Танланган ўқув материаллари ҳам мазмунан, ҳам шаклан концентризм принципида мос келишини таъминлаш лозим. Концентризм принципида асосланиб, танланган ўқув материаллари оғинда мантқий алоқаларнинг мавжудлиги муҳим аҳамиятга эга. Улар ўртасида делуктив алоқалар мавжуд бўлади. Ўқув материал-

лари орасидаги фикрий алоқадорлик мантикий муносабатларнинг қарор топишида алоҳида ўрин эгаллайди.

Ўқув материаллари таркибида фикрий алоқалар дедуктив структура сифатида намён бўлиб, уларни ягона блокка бирилаштиришга асос бўлади. Ўқув материалларининг ягона концентрларга мансублиги бир нечта параметрлар асосида аниқланади: улар ифодалаган мазмун ва тушунчаларнинг умумийлиги, уларнинг ўзаро бир-бирини тоқазо қила олиш даражасига боғлиқ. Ўқув предмети доирасида барча тушунчаларнинг муайян аниқликни ифодалаши муҳим аҳамиятга эга. Муайян ўқув предметида оид дидактик материалларни структуралаштиришда уларнинг бири-бирини тоқазо қилишга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Концентризм принципи дидактик биринкларни аниқ структуралаштириш имконини беради. Концентр таркибидати муайян тушунча қай даражада умумий тавсифга эга бўлса, у бошқа қучсиэрок умумийликка эга тушунчалар билан шу қадар кўпроқ алоқадордир.

Ўқув материалларини муайян концентрга жойлашда уларнинг умумийлиги ва ўзига хослиги ҳисобга олинади. Умумий тушунчалар сифат жиҳатидан аниқлик, аниқ ҳолисаларнинг моҳияти ва моддий оламни акс эттиради. Шу билан бир қаторда, улар ўқувчининг тафаккурини пешлайди.

Ўқув материаллари таркибига киритиладиган тушунчалар умумийлик ва хусусийлик характериға эга. Ўқув материаллари таркибига киритилган ҳар қандай тушунча умумийдир.

Ўқув материал таркибиди тушунчаларнинг аниқ ифодаганиши концентрнинг барча қисмларини тўлиқ акс эттиради. Бу эса, концентризм принципи асосида ўқув материалларини структурадаш учун дидактик шароит яратғади. Мазкур жараёнда қуйидагиларға эътибор қаратиш талаб этилади: ўқув материалларини баён этишда уларнинг умумий ва хусусий белгиларини яққол ифодалаш орқали муайян концентрга жамлашга асос бўлади.

Демак, ўқув материаллари таркибини мантикий жиҳатдан таҳлил қилмасдан уларни ягона концентрга жамлаш мумкин эмас. Бу айниқса, ўқув дастурлари ва дарсликларни яратишда мумкиндир. Концентризм принципи асосида таълим мазмунини такомиллаштиришнинг дидактик қоидаларини ишлаб чиқиш орқали унинг алоҳида қисмлари орасидаги дидактик алоқадорлиқни назарий жиҳатдан асослаш мумкин.

Шунинг учун ҳам концентр таркибидати ўқув материаллари орасидаги алоқадорлик қуйидагича ифодаланғади:

1) ўқув материаллари ва уларнинг қисмлари ўртасида фикрий алоқанинг мавжуд бўлиши;

2) ҳар бир концентр таркибиди дидактик материалларнинг аниқ на тўлиқ ифодаланганиши.

Юқоридагиларға таянган ҳолда, концентризм принципита асосланган ўқув материалларни структуралаштириш натижасида ўқув дастурлари, дарсликлар ҳамда ўқув қўлланмалари орасида мантикий алоқадорлик ва изчиллиқни таъминлаш имконияти кенгайтишини асослаш мумкин. Ўқув материалларини баён қилиш ва ўқув вазифаларини қуйишда ҳам концентризм принципита таяниш лозим.

Муайян ўқув фанлари бўйича концентризм принципи асосида таълим бериш ўқувчиларни ақлий-интеллектуал жиҳатдан ривожлантириш ва билимларини изчил тизимға солишда муҳим аҳамиятға эга. Бу жиҳатдан айниқса, она тили таълими алоҳида ўрин эгаллайди. Ўқув-билив жараёни самарадорлиги асосан ўқув предмети мазмунининг таълим мақсадига мувофиқ ҳолда танланганлигиға боғлиқ. Шунинг учун ҳам, ўқувчиларға тақдим этиладиган ўқув юқимасини уларнинг эҳтиёж ва имкониятларига мос тарзда белгилаш лозим.

Она тили таълими ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш имкониятларини кенгайтириши, уларда мушоҳада қоритиш, ўзгалар фикрини аниглаш, ўз фикрларини оғзақи ва ёзма равишда равон баён қила олиш, жамият аззолари билан эркин мулоқотда бўла олиш қўлиқма ва маъкаларини изчил ривожлантиришға хизмат қилиши керек. Она тили Давлат таълим стандарти кўрсаткичлари болани фикрлай олиш, ифодаланган фикрни аниглаш ва ўз фикрини аниқлаш, мантикий изчилликка риюв қилган ҳолда баён қила олишға ўргатиш нуқтан назаридан белгиланган. Концентризм принципита асосланган она тили таълими мазмунида ўқувчининг саводхонлик, ёзма нуқт белгиларини талаффузда ифодалаш қўлиқмалари назарий мавжудотлар ва амалий йўналтирилган машғулотлар ёрдамида жадид ривожланади. Ўқувчиларнинг нотаниш сўзлар ва матнларни тушуниш ҳамда идрок этиш имкониятлари кенгайтирилади. Синфдан-синфға ўтган сари ўқувчиға тақдим этиладиган назарий мавжудотлар микдори қўлайтирилиб, ўзлаштирган билимларини амалий машқлар орқали мустаҳкамлашға кўпроқ вақт ажратилади.

Уларнинг матнлар мазмунини чуқурроқ аниқлашлари учун қулай дидактик вазиятлар яратилади.

Фикрни ёзма тарзда баён этиш кўникмаси ва малакасини ҳосил қилиш ўта мураккаб жараён бўлиб, концентризм принципитга асосланган она тили таълимини амалга оширишда бунга алоҳида эътибор қаратилади. Чунки бугунги кунда ўқувчиларнинг ёзма нутқини бошланғич синфлардан бошлаб ўстириш алоҳида долзарблик касб этмоқда. Ўқувчилар ўз фикрларини бағфсил, муайян мантқикий изчилликда баён этиш кўникмасига эга бўлишлари лозим. Бунинг учун уларда сўз захираси етарлича шакллантирилиши керак. Шу мақсадда концентризм принципитга асосланган она тили таълими жараёнида ўқувчиларда куйидаги кўникмалар синфма-синф шакллантирилиб, мустақамланиши мақсадга мувофиқдир:

- фикрни мантқикий изчилликда ифодалаш;
- муайян мавзу доирасида синфма-синф кенгайтирилган мураккаб матнлар яратиш;
- муайян мавзунини бағфсил тавсифлаш;
- мавзунини тавсифлашда она тилининг ифода имкониятлари ва сўз бойликларидан самарали фойдалана олиш;
- матн яратишда имловий, услубий талабларга риоя қилиш қабиладар.

Бошланғич синфларда концентризм принципитга асосланган она тили таълими ўқувчиларнинг мустақил, танқидий ҳамда мантқикий фикрлаш кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантириш, ўз фикрларини мустақил баён қила олиш, эгаллаган билимларини ўқув фаолиятларида қўллаш ҳамда таълимнинг иккинчи босқичида ўқини давом эттириш учун зарурий тайёрларлик даражасини таъминлашга хизмат қилади.

Ўқув материаллари ўқувчиларни теварак-атрофдаги табиат билан таништириш, уларда олам тўзалиши, табиат, жамият ҳодисалари ҳақида бошланғич тасаввур ҳосил қилиш, дастлабки лингвистик дунёқараш куртакларини шакллантириш, она тилига муҳаббат уйғотиш ва фикр баён қилишда унинг имкониятларидан унумли фойдаланишга ўргатиш назарда тутилади.

Концентризм принципитга асосланган она тили таълими жараёни ўқувчиларнинг ақлий, лингвистик, маънавий ривожланишини таъминлашга хизмат қиладиган интеграллашган ўқув-билив жараёни сифатида таъкил этилади. Бу жараён ўқувчининг ақлий,

инсоний, рухий, маънавий камолотини таъминлашга хизмат қиладиган энг муҳим лингвистик билимлар ҳамда нутқий кўникма ва малакалар, ахлоқ-одоб меъёрлари, миллий урф-одатлар, қийиниш меъёрлари, нафосат ва гўзалликни ҳис эта олиш кўникмаси, олам, моддий борлик, кишилик жамияти ва инсон фаолиятини ранглар ёрдамида тасаввур эта олиш, миллий руҳ, инсон ҳис-туйғуларини турли тасвирлар ёрдамида аниқлаш кўникма ва малакаларини шакллантиришга хизмат қилиши талаб этилади.

Концентризм принципитга асосланган она тили таълимнинг мақсади ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда, бошланғич синф ўқувчиларининг тайёрларлик даражасига куйидагича талаблар қўйиш мумкин:

- а) ўқувчиларнинг лингвистик билимлари ҳамда нутқий кўникма ва малакаларини ривожлантиришга хизмат қиладиган билим, тушунишларнинг меъёрланган кўрсаткичлари;
- б) луғавий бирликлар ва грамматик билимлар воситасида ўқувчининг мустақил, танқидий, мантқикий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қиладиган билимларнинг муайян изчилликда меъёрланган кўрсаткичлари;
- в) турли ранглар воситасида ифодаланган ижтимоий ҳамда табиий воқеликнинг ўзбек тили ифода имкониятларидан фойдаланган ҳолда тасвирлашга имкон берилган билимлар ва амалий кўникмаларнинг аниқ изчилликда меъёрланган кўрсаткичлари;
- г) ўқувчининг ички туйғуларини ифодалаш учун имкон берилган нутқ бирликларининг меъёрланган кўрсаткичларини ўзлаштириш қабиладар.

Ўқувчиларнинг мустақил, танқидий ҳамда мантқикий фикрлаш кўникмаларини ривожлантиришда она тилининг ифода имкониятларини ўзлаштириш жараёни муҳим аҳамиятга эга. Ўқувчи ўзининг ижтимоий ва ривожланиши жараёнида атроф-муҳитдаги воқелик воқеликларга у ёки бу тарзда алоқадор бўлади. Бу алоқадорлик натижасида нарсасиз-бўюм, воқеа-ҳодисаларнинг номлари ва уларнинг ўнги хос хусусиятларини билишга интилади. Ўқувчилар концентризм принципитга асосланган она тили таълими жараёнида лингвистик билимлар ва тил воситалари билан бир каторда, ўзбек калитининг ижтимоий таърибасини ҳам ўзлаштиришлари керак. Шунинг учун она тили таълими жараёнида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш имкониятлари кенгайтирилади. Чунки, она тили доираларида бодий ҳамда илмий матнлар ёрдамида ўзбек тилининг

ифода имкониятлари, сўз бойлиги, имло ҳамда пунктуацион меъёрлари, табиат, жамият ҳолисалари, кишилар орасидаги ижтимоий муносабатлар, одамларнинг характери, фазилат ҳамда хислатлари, муомала, мулоқот, кийиниш маданияти, ўсимлик ва ҳайвонот оламининг ўзига хос жиҳатларини ўргатиш мақсади назарда тутилди.

Танланган ўқув мавзулари ҳамда унга мос келадиган ўқув материаллари моддий борлиқдаги нарсалар, воқеа-ҳодисалар, тушунчалар ҳамда одамлар ўртасидаги ижтимоий муносабатлар, ўзбек халқининг тарихий ҳамда ижтимоий таъриби, жамият ва табиат орасидаги алоқадорликни ўқувчиларга аниқлаштириш, ўзбек тилидаги кийин сўз ва ибораларни мазмун, ифода бирлигида кўргазмали тарзда изоҳлашга хизмат қилиши керак. Чунанчи, ўқувчиларнинг сўз бойлигини мунтазам ошириб бориш натижа-сида, уларда хиссий идрок, нафосатга интилиш, завқ-шавқ, зукколик, юқори даражадаги кўтаринкилик, баъдий ижод намуналарини ўзлаштиришга интилиш, мантаний фикрлаш қабилар тарқиб топтирилади. Шу билан бир каторда, матнларни шарҳлаш жараёнида ўқувчилар она тилидаги сўз ва ибораларда ифодаланган нозик маънолар, тилнинг услубий имкониятларини ҳам ўзлаштирилади.

Ўқувчиларни ҳар томонлама ривожлантиришда лингвистик-информацион характердаги матнлар, суҳбат ва хикоялар ҳам алоҳида ўрин тутди. Бундай матнлар устида ишлаш жараёнида ўқувчилар аниқ дағил ва маълумотлар асосида хулоса ҳамда умумлашмалар ҳосил қилади.

Тавлимий-информацион характердаги матнларда билгимлар мантаний жиҳатдан катъий тарзда баён қилинади. Баъдий тарздаги хикояларда эса моддий борлиқдаги нарса, воқеа ҳамда ҳодисалар, ижтимоий муносабатлар образли тарзда ифодланади. Тавлим жараёнида дарс материалларининг ўқувчилар томонидан онгли тарзда ўзлаштирилишига эришиш муҳим аҳамиятга эга. Дарс жараёнида кўча маъноли сўзларнинг асл маъносини аниқлаштириш, расмга қараб фикр баён қилишга қаратилган топшириқлар ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш, ўз фикрини мантаний изчиликда она тилнинг сўз бойлигидан унумли фойдаланган ҳолда баён қилишга ўргатиш нуктаи назардан ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Она тили тавлими жараёнида миллий ахлоқ ва нафосат тарбиясини амалга ошириш зарурлигини назарда тутган ҳолда ўқув материалларини танлаш мақсада мувофиқдир.

Концентризм принципіга асосланган она тили тавлими мазмуни ҳам бошланғич тавлим даъват тавлим стандартлари талаблари доирасида белгиланди. Шунга кўра концентризм принципіга асосланган она тили тавлимининг мазмуни концентризм принципіга таъинланган ҳолда белгиланди. Бунда мавзуларни муайян мантаний кетма-кетликда тизимлаштириш орқали ўқувчиларда дастлабки лингвистик билгимлар ва нутқ маданияти элементларини шакллантиришга эътибор қаратилди.

Шунингдек, мазкур тавлим жараёнининг мақсади I-IV синф ўқувчиларининг коммуникатив саводхонлигини ривожлантириши назарда тутилди. I-IV синф ўқувчиларида она тили ва ўқилган концентризм принципіга асосланган тавлим бериш натижасида белгиланган билгим, кўникма ва малакаларни эгаллаш учун ўқув юкларининг максимал микдори аниқланиши лозим. Бу талаб ўқув топшириқларида ҳам ўз ифодасини топиши зарур. Концентризм принципіга асосланган ўқув материаллари ахлитлик, интилик, тизимлик принципларига асосланган ҳолда танланди.

1. Бунда I-IV синф ўқувчиларига тақдим этилган концентризм принципіга асосланган она тили ва ўқилган тавлимининг тадрижий тақомиллашуви таъминланади.

2. Концентризм принципіга асосланган она тили ва ўқилган тавлимининг мазмуни бошланғич тавлим концепцияси ҳамда бошланғич тавлим даъват тавлим стандартлари талаблари асосида белгиланган бўлади.

3. Ўқувчилар она тилнинг назарий асослари, меъёрлари ва ифода имкониятларини муайян концентрларга асосланган ҳолда тавлимининг дастлабки боскичларидан бошлаб чуқур ўзлаштирилишига эришишлари назарда тутилди.

Концентризм принципіга асосланган она тили ва ўқилган тавлими мазмуни белгиланган асосий эътибор ўқувчиларнинг назарий билгимларини бойитиш, уларда нутқ маданиятига оид дастлабки кўникмалар ва лингвистик тафаккурни ҳосил қилиш, мустақил, танқидий, мантаний фикрлаш кўникмаларини тарқиб топтиришга қаратилди.

Бошланғич синф она тили тавлимининг мазмуни концентризм принципіга асосида қўйилган белгиланиши мақсада мувофиқдир:

Концентризм принципіга асосланган она тили ва ўқилган тавлимининг дастлабки боскичда ўқувчиларга моддий борлик, идрок, муҳит, табиат ва жамият, ижтимоий-иқтисодий соҳа,

инсондаги турли хис-туйғуларнинг номини ифодалаш билан боғлиқ сўз, тушунча, нарсалар, воқеа-ҳодисаларнинг номини ифодаловчи сўз ва ибораларнинг маънолари, уларнинг маънодош, уядошлари, янги пайдо бўлган ҳамда эскириб қолган, умумхалқ ишлатадиган ва бир неча маъно ифодаладиган турли сўзлар, уларнинг вариантларини ўргатиш асосида сўз бойлиги ва нутқини синфдан-синфга ривожлантириб бориш, ўзбек тилининг дурғат бойлиги ва ундан фойдаланиш доираси ҳақида уларда тасаввур ҳосил қилиш, она тилининг сўз бойлигини ўқувчиларнинг нутқига сингдириш вазифасини ҳал қилиш кўзда тутилди.

Концентризм принципига асосланган она тили ва ўқиш таълими мазмунининг кейинги қисмларида ўқувчиларнинг ўзлари эгалаган грамматик билгилар ва сўз бойлиги ёрдамида фикр ва хис-туйғуларини аниқ, тўғри ифодалай олишлари ҳамда ўзгалар томонидан ифодаланган фикр ва туйғуларни тўғри аниқлашларига эришиш мақсадида она тилидаги грамматик воситаларнинг маъноси ва маънодош вариантлари, ёзиллиши, қўлланиш доирасини олдийдан мураккабга тамойили асосида тадрижийликка эришган ҳолда ўргатиб бориш вазифасини ҳал қилиш назарда тутилган.

Учинчи қисм инсон нутқида ифодаланган хиссий маънонинг таъсир кучини аниқлаш, оғзаки ва ёзма шаклларда фикр ифодалаш жараёнида нутқнинг худди мана шу имкониятидан фойдаланиш мақсадида она тилидаги ифода воситаларининг услубий ҳосиланиши, услубий имкониятларини тадрижий асосда ўқувчиларнинг нутқига сингдиришга йўналтирилди.

Концентризм принципига асосланган она тили ва ўқиш таълимининг таркибий қисми бўлган нутқ ўстириш жараёнида эса, она тили ва ўқиш таълими мазмунига илқ бор ўзбек тилининг стилистик меъёрлари ва уларнинг асосий белгилари, стилистик меъёрларнинг функционал табиати, тил воситаларини танлаш ва қўллаш имкониятлари, меъёрлари, нутқ услублари типологияси, муаммоларни ўзаро узвий алоқдорликда ўқувчиларга ўргатишга қаратилди.

Концентризм принципига асосланган она тили ва ўқиш таълими мазмунининг ушбу бўлимида нутқ услубий элементларининг мақсадга мувофиқлиги, стилистик қийматини ўқувчиларга нолингвистик ва лингвистик мезонлар орқали фаҳмлаш кўникмалари ва малакалари шакллантирилади. Функционал тил меъёрларини ўқувчиларнинг нутқига сингдириш, ўз навбатида матннинг

иник манتيқий мазмунини аниқлаш, мазкур матнни шакллантириш, уюштириш орқали яратиладиган коммуникатив услубнинг социолингвистик, психолингвистик асосларидан ўқувчиларни хабардор этиш ҳам назарда тутилди.

Нутқ ўстириш жараёнида сўзларнинг семантик, грамматик ҳамда функционал услубий бирикмалари орасидаги алоқа, сўзнинг нутқ таркибидagi жонли фаолиятини ўқувчиларга ўргатишга алоҳида эътибор қаратилди. Бу жараён доирасида ўқувчиларни аниқ фикрлаш, тафаккур маҳсулини мақсадга мувофиқ тарзда баён қили олишга ўргатиб бориш назарда тутилди. Концентризм принципига асосланган она тили ва ўқиш таълими жараёнида ўқувчининг билгиш салоҳияти ва эҳсини ривожлантириш, ўз фикрларини она тили ва ўқишнинг кенг имкониятларидан мақсадга мувофиқ тарзда фойдаланган ҳолда баён қилишга оид кўникма ва малакаларни шакллантириш мақсади кўзда тутилди. Худди шу мақсадни амалга ошириш учун ўқувчиларга бошқича-бошқича боғланишли нутқ элементларини ўргатиш, уларни турли шакл, мазмун ва характердаги матнларни яратилишга одатлантириш вазифаси ҳам қўйилмоқда. Шу билан бир каторда, она тили ва ундан концентризм принципига асосланган таълим бериш жараёнида жамият аъзолари билан мулоқотга киришининг лингвистик меъёрлари, тил ва нутқнинг жамият ҳамда шахс учун аҳамияти, тилга хурмат, унинг бойлиги, софлиги учун кураш тушуви, тиллараро алоқа ва бу алоқанинг самаралари, тил ва ёзув тарихи, тил ва ёзувнинг тараккиёт бошқичлари ҳақидаги энг муҳим билим ва тушунчалар билан ўқувчилар курашлантирилади. Она тили ва ўқиш дарсларида мунтазам тарзда шарҳлаб ўқиш, бир-бирларининг ишларини текшириб баҳолаш, ўзгалар фикри ва матн мазмунини аниқлаш кўникмаларини таркиб топтириш вазифаси қўйилди.

ХУЛЮСА

Тавлим мазмунини танлаш ва ўқув материалларини структуралашта оид замонавий ёндашувлар бу соҳада концентризм принципи катта дидактик имкониятларга эга эканлигини назарий жиҳатдан асослаб бермоқда.

Концентризм принципи асосида танланган ва структуралаштирилган ўқув материаллари ўқувчилар билиминини тизимлаштириш, уларнинг амалий кўникма ва малакаларини мужассам тарзда таркиб топтириш имконини беради. Концентризм принципи асосида ўқув материалларини танлаш ва структуралаштириш натижасида ўқув материаллари орасида узвийлик, изчиллик таъминланади, уларни турли синфлар кесимида такрор тарзда тақлим этиш амалиётига чек қўяди. Концентризм принципи асосида ўқув материалларини танлаш ва структуралаштириш натижасида ўқувчиларнинг нутқи, муайян воқеа-ҳодисалар ҳақидаги тасаввурулари яхлит тарзда таркиб топади, ўқув материаллари, савол ва топшириқлар, дидактик вазиятлар орасида узвийлик таъминланади. Тавлим амалиётини ўрганиш ва ўқитувчиларнинг ўқув материаллари, дарсликлар ҳақидаги фикрларини таҳлил қилиш натижалари шунни кўрсатдики, улар ўқув материаллари, уларнинг таркиби, танланish принциплари ҳақида аниқ илмий тасаввурга эга эмас эканлар. Бошланғич синф Она тили ва ўқиш дастурлари, дарсликларини таҳлил қилиш асосида уларда тақлим этилган мавзулар, ўқув материаллари, таълимий топшириқлар, саволлар орасида изчиллик, яхлитликнинг мавжуд эмаслиги, кўплаб такрор мавзулар борлиги аён бўлди.

Бошланғич синф Она тили ва ўқиш дастурлари ва дарсликларини таҳлил қилиш натижалари ўқув материалларини концентризм принципи асосида танлаш, структуралаш ва яхлит тизимга солиш эҳтиёжи мавжудлигини кўрсатди. Ўқувчини ҳар томонлама ақлий, маънавий ҳамда жисмоний ривожлантиришда ўқув материаллари алоҳида аҳамиятга эга.

Ўқувчиларга тақлим этиладиган ўқув материалларини изчил тизимга солиш, мақсадга мувофиқ ҳолда танлаш тавлим самарадорлигини таъминлашнинг муҳим шартидир. Дидактика соҳасидаги мавжуд адабиётларни таҳлил қилиш шунни кўрсатмоқдаки, тавлим самарадорлигини таъминлашнинг муҳим шартларидан бири ўқув материалларини концентризм принципи асосида танлаш ва структуралаштиришдан иборатдир.

Концентризм принципи ўқув материалларини мақсадга мувофиқ ҳолда танлаш, муайян блокларга ажратиш ва тизимлаштириш қандай қилиб воситалар ёрдамида ўқувчига тақлим этиш учун катта дидактик имкониятларга эга. Концентризм принципи асосида танланган ўқув материаллари ўқувчиларнинг билимларини изчил тизимга солиш, уларни мантаний фикрлашга ўргатиш, фикрий кетма-кетликни таъминлашда алоҳида ўрин эгаллайди. Концентризм принципи асосида танланган ўқув материаллари ўзаро узвий тарзда боғланган блокларни ташкил этиб, ўқув материаллари орасидаги изчилликни таъминлашга хизмат қилади ва дастурларда берилдиган мавзуларнинг узвий тарзда жойлаштирилишини таъминлайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IX сессиясида сўзлаган нутқи, 1997 йил 29 август // Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. — Т., 1997. — Б. 4-19.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод орузи. — Шарҳ нашриёти - матбаа концерни бош тахририяти. Т., 1999. — 181 б.
3. И.А.Каримов. Юккак маънавият — енгилмас куч. — Т.: «Маънавият», 2008, 176 б.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Стандартлаштириш тўғрисида»ги қонуни, 1993 йил 28 декабрь / Халқ сўзи. — 1994, 28 январь.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни / Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. — Т., 1997. — Б. 20-29.
6. Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» // Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. — Т., 1997. — Б. 31-60.
7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 5 январдаги 5-сонли «Узлуксиз таълим тизими учун давлат таълим стандартларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш тўғрисида»ги қарори // Таълим тараққиёти, 1-сон. — Т.: Шарҳ НКМ. 1998. — Б. 31-32.
8. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 16 августдаги 390-сонли қарори // Таълим тараққиёти. 1-маҳсул сон. — Т.: «Шарҳ», 1999.
9. Абдукаримов Х. Изучение способных детей в процессе непрерывного педагогического образования / Бошланғич таълим. 1997. — № 1. — С. 24-25.
10. Абдуллаева К., Сафарова Р. ва б. Бошланғич таълим қон-цепцияси // Бошланғич таълим, 6-сон. — Т., 1998. — Б. 2-9.
11. Абдуллаева К., Сафарова Р. ва б. Бошланғич таълим давлат таълим стандарти // Бошланғич таълим, 6-сон. — Т., — 1998. — Б. 9-6.
12. Абдуллаева К., Шуккурова Р., Раҳмонбекова Н. 1-синф учун «Она тили» дарслиги. 5-нашри. — Т.: «Ўқитувчи», 2001. — 96 б.
13. Абдуллаева К., Юсупов М., Махмудова М., Раҳмонбекова С. 2-синф учун «Ўқиш» китоби. — Т.: «Ўқитувчи», 2004. — 173 б.
14. Абдуллаева К., Юсупова М., Раҳмонбекова С. 2-синф учун «Одобнома». — Т., 2002. — 82 б.
15. Азизов Б.Р. Бошланғич таълимни ижодий таъкил этишининг асослари. Пед. фан. докторлик дис... — Т., 2002. — 276 б.
16. Аржанникова О.В., Крутский А.Н., Кузнецова Г.Н. Системно-структурный подход к усвоению знаний. / Психодидактика: Сборник избранных материалов первой Всероссийской научно-практической конференции «Психодидактика высшего и среднего образования». — Барнаул: Изд-во ВГПУ, 1997. — С. 70-74.
17. Бекмуратов А. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалиётга жорий этишда давлат таълим стандартларини тақомиллаштиришнинг дидактик асослари (Бошланғич таълим мисолида). Пед. фан. номзодлик дис... автореферати. — Т., 2002. — 20 б.
18. Беспалько В.П. Теория учебника: Дидактический аспект. — М.: Педагогика, 1988. — 160 с.
19. Выготский Л.С. Педагогическая психология. Под ред. И.В.Давыдова. М.: Педагогика, 1991. 480 с.
20. Давлетшин М.Г. Бошланғич таълим психологияси омилилари. / Халқ таълим тизимида бошланғич синф ўқитувчиларининг янги авлодининг тайёрлаш муаммолари. — Т.: ТДПУ. 1996. — Б. 132-134.
21. Давыдов В.В. Психологическое развитие младших школьников. — М.: Педагогика, 1990. — 258 с.
22. Дьяченко В.К. Организационная структура учебного процесса и ее развитие. — М.: Педагогика, 1989. — 159 с.
23. Зэк А.З. Развитие теоретического мышления у младших школьников. — М.: Педагогика, 1984. — 152 с.
24. Зуев Д.Д. Школьный учебник. — М.: Просвещение, 1983. — 240 б.
25. Ибраимова Р., Азизова А., Йўлдошева Ш. 4-синф учун «Она тили» дарслиги. 5-нашри. — Т.: «Ўқитувчи», 2002. — 224 б.
26. Йўлдошев Ж.Ф. Таълимимиз истиклоли йўлида. — Т.: «Шарҳ», 1996. — 224 б.
27. Карпович В.Н. Системность теоретического знания. Логический аспект. — Новосибирск: Наука, 1984. — 125 с.
28. Курбанов Ш. Социально-педагогические особенности национальной модели и программы по подготовке кадров. Дисс... докт. пед. наук. — Т., 2000. — 527 с.
29. Лебедев С.А. Индукция как метод научного познания. — М.: Изд-во Московского университета, 1980. — 192 с.

30. Левенбер Д.Ш., Ибрагимов Р. Активизация познавательной деятельности младшего школьника: На материале мат.-ки. – Т.: «Фан», 1991. – 165 с.
31. Лернер И.Я. Развивающее обучение с дидактических позиций // Педагогика.–1996.– №2.– С. 7-11.
32. Мусаев П. Ўқув фанларининг функционал вазифаси ва уларни интеграциялаш масалалари / ДТС асосидаги ўқув дастурлари: муаммолар, изланишлар, ечимлар / Семинар материаллари. ХТВнинг илмий мақолалар тўплами. Т., 2002. – Б. 34–37.
33. Мусаев У. Умумий ўрта таълим жараёнини либераллаштиришнинг таъкидлий педагогик шарт-шароитлари. Пед. фан. номз. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т., 2004. – 130 б.
34. Назарова Х.П. Бошлангич синф ўқувчиларининг коммуникатив саводхонлигини таъминлашнинг дидактик асослари. Пед. фан. номз. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т., 1999. – 245 б.
35. Нуржанова Р. Бошлангич таълим мазмунини прогностика қилишнинг педагогик омиллари. Пед. фан. номз. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т., 2006. – 118 б.
36. Педагогик атамалар луғати. – Т.: «Фан», 2008. – 196 с.
37. Полат Е.С. Метод проектов: типология и структура / Лицейское и гимназическое образование. 2002, № 9. – С.9-17.
38. Розиков О., Огаев С. Таълим технологияси. – Т., 1999. – 71 б.
39. Сафарова Р.Ф. Илмий тикланиш шароитида Ўзбекистон мактабларида она тили таълими назарияси ва амалиёти. Пед. фан. док. дис... Т., 1998. – 255 б.
40. Сафарова Р.Ф. Ўқув дастурларининг интеграцияси ва методик йўналишлари соҳасида мавжуд бўлган нуқтан назарлар / ДТС асосидаги ўқув дастурлари: муаммолар, изланишлар, ечимлар / Семинар материаллари. ХТВнинг илмий мақолалар тўплами. – Т., 2002. – Б. 27-29.
41. Сафарова Р., Рихсиева М. Умумий ўрта таълим мактаблари дарсикларининг янги авлодга қўйилган талаблар / Методик қўлланма. Т.: ЎзПФТИ, 2001. – 28 бет.
42. Сафарова Р., Иноятова М. ва б. 1-синф учун «Алфимба» дарслиги. – Т.: «Мавнавият», 2003, 2004, 2005, 2006, 2007.
43. Сафарова Р., Мусаев У., Мусаев П., Салаева М. Умумий ўрта таълим мазмунини прогностика қилишнинг назарий-амалий асослари / Монография. Т.: «Фан», 2005. – 135 б.
44. Сафарова Р.Ф., Мусаев У., Мусаев П., Юсупова Ф., Нуржанова Р. Ўзбекистон Республикасида умумий ўрта таълим стратегияси муаммолари ва таълим мазмунининг янги моделлари, уларни таъкид этиш йўллари / Монография. Т.: «Фан», 2005. – 255 б.
45. Улуксиз таълим тизими учун ўқув адабиётларининг янги авлодини яратиш концепцияси. – Т.: «Шарк», 2002.
46. Уман А.И. О структурировании знаний и организации заданий в учебном материале. // Проблемы школьного учебника. Вып. 12. (О специфике учебников математики, физики, астрономии, черчения и трудового обучения). – М.: Просвещение, 1983. – С. 15-28.
47. Умарова М., Хакимова Ш. 3-синф учун «Ўқиш» китоби, 7-нашри. – Т., 2003. – 238 б.
48. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. Бошлангич таълим // Таълим тараққиёти. 34-махсус сон. – Т.: «Шарк» НМК, 1999. – Б. 480.
49. Усиление практической направленности обучения младших школьников как средство преодоления формализма в учебно-воспитательной работе. – Д.: ЛПТИ, 1990. – 159 с.
50. Усова А.В. Формирование у школьников научных понятий в процессе обучения. – М.: Педагогика, 1986. – 176 с.
51. Фузайлов С., Худайберганова М. 3-синф учун «Она тили» дарслиги. қайта ишланган ва тўлдирилган 4-нашри. – Т.: «Ўқитувчи», 2001. – 128 б.
52. Шварев В.С. теоретическое и эмпирическое в научном познании. – М.: «Наука», 1984. – 288 с.
53. Шожалилов А., Тошматова Т., Матжанов С., Сариев Ш. 4-синф учун «Ўқиш» китоби. – Т.: «Ўқитувчи». 2003.
54. Шлодцев Д., Сафарова Р. Ассоний параметрлар // Бошлангич таълим, 1995. – № 3-4. – Б. 3-4.
55. Эльконин Д.В. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
56. Якиманская И.С. Личностно-ориентированное обучение в современных школах. – М., 1996. – 96 с.
57. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I А-Р.–М.: «Рус тили нашриёти», 1981. – 632 б.

58. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. – Т.: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2008. 4-жилд, Б.222.

59. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2004. 8-жилд, Б.78.

60. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005. 9-жилд, Б.99.

61. Косимова К., Фузайлов С. ва Нетьмагова А. 2-синф учун «Она тили» дарслиги. 4-нашри. –Т.:«Ўқитувчи» 2001.–112 б.

62. Тафорова Т. ва б. 1– синф учун «Ўқиш» китоби. –Т.: «Ўқитувчи»,

63. Ғозиев Э.Ф. Тафаккур психологияси. –Т.: «Университет», 1999.–48 б.

64. Ғозиев Э.Ф., Холмухамедов М., Иброҳимов Х. Психология методологияси. Психология мутахассислиги учун қўлланма. –Т., 2002. – 172 б.

МУЎНАРИЖА

Муқаддима.....3

1 бўлим. Замонавий дарсликларда тақлим этиладиган ўқув материалларини концептуализм тамойили асосида структуралашнинг назарий асослари.....11

1.1. Ўқув материалларини структуралашнинг дидактик имкониятлари.....11

1.2. Ўқув материалларини структуралашнинг педагогик йўналишлари.....20

II бўлим. Замонавий дарсликларда концептуализм принципи асосида тақлим қилинадиган ўқув материалларини структуралашнинг дидактик параметрлари.....39

Хулоса.....62

Фойдаланилган адабиётлар64

